

ΚΡΙΤΙΚΕΣ ΚΑΙ ΕΡΜΗΝΕΥΤΙΚΕΣ ΠΑΡΑΤΗΡΗΣΕΙΣ ΣΤΗ ΡΙΜΑ ΘΡΗΝΗΤΙΚΗ ΤΟΥ ΠΙΚΑΤΟΡΟΥ

Ύστερα από την πρώτη έκδοση της *Ρίμας θρηνητικής εις τον πικρόν και ακόρεστον Ἄδην* του ρεθυμνιώτη ποιητή κυρ-Ιωάννη Πικατόρου από τον Wilhelm Wagner¹, το ποίημα, αρκετά δικαιολογημένα, αποσιωπήθηκε σχεδόν εντελώς. Εκτός από τις λίγες διορθώσεις που πρότεινε το 1880 ο Λάμπρος² και τη συγκριτική μελέτη του Hubert Pernot για τις δύο κρητικές καταβάσεις στον Κάτω Κόσμο, τον *Απόκοπο* και τη *Ρίμα θρηνητική*³, δεν έχουμε καμιά μελέτη για το έργο πριν από την επόμενη κριτική έκδοση του Ε. Κριαρά⁴. Και αργότερα η τύχη του κειμένου μοιάζει να αντιγράφει την πρώτη περίοδο: μια βιβλιοκρισία του Μανούσακα, που προτείνει ορισμένες διορθώσεις⁵, και μια συγκριτική μελέτη του Λαμπάκη για τις καταβάσεις στη βυζαντινή και μεταβυζαντινή λογοτεχνία⁶. Το μόνο καινούριο στοιχείο είναι η διαπίστωση του Μαυρομάτη ότι το ποίημα συνέχισε να κυκλοφορεί στην Κρήτη στην προφορική παράδοση⁷.

Χάρη στις διορθωτικές επεμβάσεις του Wagner και άλλων⁸, αλλά ειδικά του

1. Guilelmus Wagner (εκδ.), *Carmina graeca medii aevi*, Lipsiae 1874, σσ. 224-41.

2. Sp. P. Lambros, *Collection de romans grecs en langue vulgaire et en vers, publiés pour la première fois d'après les manuscrits de Leyde et d'Oxford*, Paris 1880, σσ. L-LI (στ. 93, 165, 228, 249, 430).

3. Hubert Pernot, *Etudes de littérature grecque moderne*, Κεφ. 5, «Deux poèmes grecs sur les enfers», Paris 1916, σσ. 195-229. Αυτός είναι και ο πρώτος που επισήμανε τις ομοιότητες ανάμεσα στο ποίημα του Πικατόρου και το κρητικό μοιρολόι που είχε καταγράψει πριν από το 1873 η Ελπίς Μέλαινα (βλ. παρακάτω, σχόλια στους στ. 101-103).

4. Ε. Κριαράς, «Η Ρίμα θρηνητική του Ιωάννου Πικατόρου», *Επετηρίς του Μεσαιωνικού Αρχείου* 2 (1940) 20-69. Και οι δυο εκδότες βασίζονται στον κώδικα Vindobonensis theologicus graecus 244 (=V). Στο παρόν άρθρο ακολουθώ το κείμενο της έκδοσης Κριαρά, αλλά εκσυγχρονίζω την ορθογραφία.

5. Μ. Ι. Μανούσακας, «'Ε. Κριαρά, 'Η Ρίμα θρηνητική του 'Ιωάννου Πικατόρου». 'Ανάτυπον ἐκ τῆς 'Επετηρίδος Μεσαιωνικοῦ 'Αρχείου ['Ακαδημίας 'Αθηνῶν], 'Αθήνα 1942, σσ. 1-51, *Κρητικά Χρονικά* 1 (1947) 206-14.

6. Στ. Λαμπάκης, *Οι καταβάσεις στον Κάτω Κόσμο στη βυζαντινή και στη μεταβυζαντινή λογοτεχνία* (διατριβή στο Παν/μιο Ιωαννίνων), Αθήνα 1982.

7. Γ. Κ. Μαυρομάτης, «Στίχοι τῆς 'Ρίμας θρηνητικῆς' τοῦ Πικατόρου σὲ κρητικὸ δημοτικὸ τραγούδι», *Κρητολογία* 7 (1978) 81-100, και «Καὶ ἄλλοι στίχοι τῆς 'Ρίμας θρηνητικῆς' τοῦ Πικατόρου ἀπὸ τῆ λαϊκῆς παράδοσης», *Κρητολογία* 8 (1979) 121-22.

8. Ο Wagner, πολλές φορές με τη βοήθεια του Βικέλα και του Bursian, αποκαθιστά την ομοιοκαταληξία και διορθώνει στίχους που μετρικά, μορφολογικά ή νοηματικά δεν ευσταθοῦν:

Κριαρά⁹, διαθέτουμε, όσο συντηρητικοί και αν ήταν και οι δύο εκδότες¹⁰, ένα κείμενο ευανάγνωστο που έχει απαλλαγεί από τα πιο χοντρά αντιγραφικά λάθη. Όπως τόσα άλλα μεσαιωνικά και πρώιμα αναγεννησιακά κείμενα, και η *Ρίμα παρηγορητική* δεν έχει αντιμετωπιστεί ακόμα με την προσεχτική ανάγνωση και ανάλυση που χρειάζεται και δικαιούται.

Όποιος διαβάξει το ποίημα διαπιστώνει αμέσως πως αυτό αποτελείται από τρία μέρη: 1. το εισαγωγικό κνηγί του αφηγητή από τον δράκο (στ. 5-63)· 2. τον διάλογο του αφηγητή με τον Χάρο και την ξενάγησή του στο βασιλείο του (στ. 64-385)· 3. την ερώτηση του αφηγητή και τον μονόλογο του Χάρου ως θεολόγου δασκάλου για τον τρόπο με τον οποίο οι άνθρωποι έχασαν την αθανασία τους (στ. 386-563).

Αυτή την τελευταία παράγραφο δεν την διέκριναν μέχρι τώρα οι ερευνητές ως χωριστή αφηγηματική ενότητα, μα τη συνέδεαν συνήθως με το διαλογικό δεύτερο μέρος. Εκεί που συμφωνούν πάλι όλοι οι ερευνητές είναι για το ότι το αρχικό τέλος, ακριβώς όπως συμβαίνει και με τον *Απόκοπο* του Μπεργαδή, έχει χαθεί. Δεν προβληματίστηκε όμως ακόμα κανείς για το τι έχει χαθεί και το πώς τελείωνε η αρχική *Ρίμα θρηνητική* του Πικατόρου.

Παρακάτω θα παρουσιάσω τα αποτελέσματα μιας ανάγνωσης που άρχισε το 1991 στο Ρέθυμνο κατά τη διάρκεια μιας επίσκεψης στο Τμήμα Φιλολογίας του Πανεπιστημίου Κρήτης (μέσα στο πλαίσιο του προγράμματος ανταλλαγών Erasmus), και που τελείωσε την άνοιξη του 1992 στο Πανεπιστήμιο του Άμστερνταμ, όταν είχα το ποίημα του Πικατόρου θέμα σεμιναρίου για την πρώιμη νεοελληνική λογοτεχνία¹¹.

βλ. π.χ. στ. 8 *έξεπήδα*, 31 *λιμιάνα*, 97 *καβαλλάρης* (πρβ. 181 κ.ά.), 99 *μπάινει*, 103 *μου*, 132 *φλακισμένους*, 138 *θυμούνται*, 233 *ελεημοσύνες*, 264 *πελεύσω* κ.ά. Για τα εκδοτικά λάθη και τις αβλεψίες του Wagner βλ. Κριαρά, σσ. 21-22.

9. Ο Κριαράς, που από τη μια διαβάξει πολύ πιο προσεχτικά το χειρόγραφο, και από την άλλη, με την πρόοδο της επιστήμης, ξέρει πολύ καλύτερα τη μεσαιωνική γλώσσα και το κρητικό ιδίωμα, διορθώνει επίσης κυρίως τα «τεχνικά» ελαττώματα του κειμένου, μετρικά, (ειδικότερα γραφές που πρέπει να διαβάζονται με συνίτηση, όπως *θερίου* στ. 35, 51, *κλειδιά* 64, *φονίας* 67, *θωρίαν* 70, *φορεσία* 71 κλπ.), θέματα ομοιοκαταληξίας, όπως *όπομίλμει* > *όπομίλει* 41, *δοχήν του* > *δοχή μου* 44, *γλυτώσω* > *γλύσω* 51, *Αδην* > *Αδη* 85, και πολλές άλλες περιπτώσεις όπου η παράλειψη του τελικού -ν αποκαθιστά πλήρως την ομοιοκαταληξία (βλ. το κριτικό υπόμνημα της έκδοσής του), αλλά αντικαθιστά και μη κρητικούς τύπους, όπως *άπανου* στ. 24, *θυμώνται* 138, *κατηβαίνει* 191. Η τελευταία κατηγορία περιλαμβάνει χωρία που νοηματικά θέλουν διόρθωση, όπως π.χ. *είτα* > *ήτον* στ. 21, *έγύρισα τὸ ποῦ* > *έγύρευα τόπον* 49, *καίθρασαν* > *κ' έρασσε* 88, *σήρισιν* > *σύχρισιν* 93, *πονεμένα* > *ποθεμένα* 171 κτλ.

10. Βλ. την εισαγωγική παρατήρηση του Μανούσακα, ό.π., σ. 208: «'Εν γένει ό εκδότης περί τήν κριτικὴν ἀποκατάστασιν τοῦ κειμένου δείκνυται ἀπολύτως συντηρητικός, ὀρμώμενος βεβαίως ἀπὸ τῆς ἀρχῆς, ὅτι, ὅπου ἡ χειρόγραφος παράδοσις παρέχει ὅπωςδήποτε νόημα, πᾶσα κριτικὴ ἐπέμβασις εἶναι περιττή». Στη συνέχεια υπογραμμίζει τον κίνδυνο να αποδοθούν στον συγγραφέα λάθη ή παρεμβολές των αντιγραφών.

11. Ευχαριστώ τις φοιτήτριές μου Τατιάνα Μαρχάκη, Ineke Mennen, Μακρή Ρουμελιώτου

2 *ἔθηκα ν' ἀποκοιμηθῶ, νὰ πάρω ἀέραν ὕπνου.*

Ο κανονικός τύπος της οριστικής του αορίστου του ρ. *θέτω*, τόσο στο ίδιο το έργο (*θέκασιν*, στ. 334) όσο και στον *Απόκοπο* (στ. 4· και εκεί το χφ. V δίνει τη γραφή *ἔθηκα*) είναι *ἤθεκα* (βλ. Παναγιωτάκης, 1991, σ. 115), μια γραφή που τείνω να θεωρήσω και εδώ ως αρχική, μια και ο αντιγραφέας επεμβαίνει και άλλες φορές στην τυπολογία του έργου (βλ. π.χ. στ. 41 *ἐμίλειε* αντί για *ἐμίλει*, όπως απαιτεί η ομοιοκαταληξία).

3-4 *Ἐφάνισθη μου κείτοντα εἰς ὕπνοφαντασίᾱ μου,
ἐπόνειν τὸ κεφάλι μου κι ἔκλαιγεν ἡ καρδιά μου.*

Παρόλο το *εφάνισθη μου* (βλ. παρακάτω, σχόλια στον στ. 3) το δίστιχο δεν ανήκει ακόμα στο όνειρο. Ο στ. 4 περιγράφει την κατάσταση όπου βρισκόταν ο αφηγητής. Αν διατηρήσουμε τη σειρά των στίχων του χειρογράφου, τότε ο στ. 4 πρέπει να τοποθετηθεί μέσα σε παύλες και να χωριστεί από τον στ. 5 με κόμμα, και όχι με τελεία. Δεν αποκλείεται βέβαια η σειρά των στίχων να έχει διαταραχτεί, όπως συμβαίνει και άλλες φορές στο χειρόγραφο V (βλ. παρακάτω, σχόλια στους στ. 295-97, 355-57 και 417-18· πρβ. και τη μετάθεση λέξεων στους στ. 311-12 και 402-03)¹², και να πρέπει να την αλλάξουμε. Πιο πιθανό ίσως είναι να θεωρήσουμε την επανάληψη του *εφάνιστή μου* ως ύποπτη και το πρώτο *εφάνιστή μου* ως παραφθορά ενός άλλου ρηματικού τύπου (για τέτοιου είδους λάθη βλ. σχόλια στον στ. 115-16 και σημ. 22). Η τρίτη δυνατότητα είναι το δίστιχο 3-4 να αποτελεί προσθήκη.

3 *εφάνισθη μου*. Ο τονισμός στην τρίτη συλλαβή είναι σπάνιο φαινόμενο στη *Ρίμα* του Πικατόρου. Από τις έξι περιπτώσεις που αναφέρει ο Κριαράς, 1940, σ. 33 (στ. 3, 5, 52, 312, 376, 415), οι πρώτες τρεις αφορούν τον τύπο *εφάνισθη / εφάνιστη*¹³, ο στ. 312 διορθώνεται και παραμένουν μόνο οι στ. 376 και 415.

Υιοθετώ τον τύπο *εφάνιστή μου* ως δυσκολότερη γραφή, όπως στον *Απόκοπο* 5. Βλ. και όσα υποστηρίζει ο Παναγιωτάκης, 1991, σ. 138.

5-6 *Ἐφάνιστή μου νὰ περνῶ σ' ἓνα λεφτὸ λαγκάδι
καὶ μέσα γέμασιν θεριά ἀμέτρητον κουράδι.*

γέμασιν: η διόρθωση που προτείνει επιφυλακτικά ο Κριαράς στον στ. 6 *γέμασιν* > *ἐγεμε* (βλ. σχόλια, σ. 56) μου φαίνεται απόλυτα πειστική και απαραίτητη. Ο αντιγραφέας, επηρεασμένος από τον πληθυντικό *θεριά*, το άλλαξε.

και Maria Tissink για τη συμβολή τους στη συζήτηση για τη *Ρίμα*. Θέλω να ευχαριστήσω για τις παρατηρήσεις και αντιρρήσεις της, και τη μεταπτυχιακή φοιτήτριά μου Joke Aalberts, που διάβασε πολύ προσεχτικά μια πρώτη μορφή του άρθρου αυτού.

12. Πρβ. και *Απόκοπος*, στ. 207-08, 241-42.

13. Στο χειρόγραφο παρατηρείται σαφής προτίμηση για την ορθογραφία με -στ-, βλ. *εφάνισθη* 5, 52, (*ἐκτίστη* 398, 399, *έδοξάστησαν* 398 και *ἐκατηράστη* ή *ἐκαταρίστη* 512. Μόνο στο στ. 396 υπάρχει άλλη περίπτωση της γραφής με -σθ- (*ἐκτίσθησαν*). Οι νεότεροι τύποι σε -κα γράφονται πάντα με -στ- (46, 62, 243, 552).

15-16 *Καὶ πάραντα μετὰ σπουδῆς ὀμπρὸς ὀπίσω ἐστράφη·
μέσα στὸ λεφτολάγκαδο ἐπήδα σὰν τὸ λάφι.*

Το δίστιχο παρουσιάζει ορισμένα μικροπροβλήματα. Από τους προηγούμενους στίχους ξέρουμε πως ο δράκος έχει στραμμένο το κεφάλι του στον αφηγητή (στ. 10) και τον κοιτάζει απειλητικά (στ. 12). Υποκείμενο του δίστιχου 15-16 είναι πάλι ο δράκος (βλ. ειδικά το *ἐπήδα* του στ. 16). Ο δράκος επομένως γυρίζει πίσω (για τη σημασία του *ὀμπρὸς ὀπίσω* βλ. παρακάτω, στ. 49, 180, και Φαλιέρος, *Ιστ.* στ. 656 και σχόλια) και απομακρύνεται βιαστικά. Γιατί όμως φεύγει βιαστικά ο δράκος και όχι ο αφηγητής, όπως θα περίμενε κανείς μετά τον πανικό του που εκδηλώνεται στο προηγούμενο δίστιχο; Η άποψη αυτή επιβεβαιώνεται από τους στ. 20 κ.ε. Ο δράκος δεν φεύγει, αλλά θέλει να φάει τον άνθρωπο (στ. 20), έχει το μάτι του στραμμένο επάνω του (στ. 21) και αρχίζει να τον κυνηγά (στ. 20). Η λογική της αφήγησης απαιτεί να διαβάσουμε στον στ. 16 έναν τύπο του πρώτου προσώπου ενικού (*ἐπήδουν*) και μάλλον στον στ. 15 *ἐστράφη*¹⁴.

17-18 *Κ' ἐγ' ὅσο μπόρουν ἔφευγα ἐκ τὸ θεριὸν ἐκεῖνον,
διὰ νὰ φύγω νὰ κρυφθῶ ἐκ τὸ κακὸν ἐκεῖνον.*

Προτιμότερη από την επαναληπτική ρίμα *ἐκεῖνον - ἐκεῖνον* μου φαίνεται στον στ. 18 η μικρή διόρθωση *αὔτεῖνον*. Ο τύπος αυτός της δεικτικής αντωνυμίας απαντά και στους στ. 368 και 503, και τις δύο φορές με σημασία παρόμοια με αυτή του *ἐκεῖνος*.

Η γραφή του *χφ.* στον στ. 17 είναι *καὶ γὰρ συμπόρουν*, δηλ. *κι ἐγὼ ὡς (ἢ ὅσο) ἠμπόρουν*. Βλ. και σχόλια στους στ. 15-16 και υποσημ. 14.

19-22 *Καὶ ἀπ' αὐτοῦ ν' ἀπολυτρωθῶ, νὰ φύγω δὲν ἠμπόρουν
κι ἐκεῖνον τὸ κακὸν θεριὸν φάγει με θέλει, ἐθῶρουν.
Εἶτα τὸ μάτιν του σ' ἐμὲν' ἀρχίζει νὰ τὸ στένη
κι ἐκίνησε νὰ πιλαλῆ, ἐπάνω μου νὰ βγαίνει.*

Ο Κριαράς διόρθωσε στον στ. 21 το *ἦτον* του *χφ.* σε *εἶτα*. Ύστερα από τα δίστιχα 17-20, όπου ο άνθρωπος διηγείται πως, όπως βλέπει, παρά τις προσπάθειές του (στ. 17-18), δεν μπορεί να ξεφύγει από τον δράκο (19-20), η γραφή του Κριαρά *εἶτα* παρουσιάζει τον στ. 21 ως συνέχεια της αφήγησης στους προηγούμενους στίχους. Ο στίχος όμως εξηγεί γιατί ο άνθρωπος βλέπει πως δεν μπορεί να γλιτώσει: γιατί *ἦτον τὸ μάτιν του σ' ἐμὲν...* Η γραφή του χειρογράφου επομένως είναι σωστή.

14. Η μόνη αντίρρηση για τη διόρθωση αυτή και την ερμηνεία που προτείνω είναι το *ἐγὼ* στον στ. 17. Το εμφαιτικό αυτό *ἐγὼ* υποδεικνύει μάλλον μια αλλαγή του υποκειμένου μετά τον στ. 16. Πιστεύω όμως πως το *ἐγὼ* είναι μεταγενέστερη προσθήκη που μπήκε στο κείμενο αφού κάποιος αντιγραφέας άλλαξε το αρχικό *ἐπήδουν* σε *ἐπήδα*. Προτείνω να γράψουμε, όπως στον στ. 30: *κι ὅσον ἠμπόρουν*.

25 *Λοιπὸν ὁ νοῦς μου ἐγέμισε στὸ φύγι νὰ κινήσω.*

Δεδομένου ότι το απαρέμφατο, και ειδικά το έναρθρο, χρησιμοποιείται ευρύτατα στο έργο του Μπεργαδή (βλ. Αλεξίου, 1963, σ. 194) και του Πικατόρου (βλ. Κριαράς, 1940, σ. 31), προτιμῶ να διαβάσω και εδώ *φύγειν*. Για τη σύνταξη πρβ. Χούμνο, στ. 2802β *στὸ φύγειν ἐκινήθην*.

38-40 *φωνὴ μὸφάνη κ' ἤκουσα: « Ἄθλιε, πόθεν ἦλθες;
'Ἐπὰ 'ν' τὸ σπίτι τοῦ θεριοῦ, ἢ κατοικιὰ τοῦ δράκου
καὶ τό 'μπα κ' ἔβγα τῆς αὐλῆς τοῦ Χάρου τοῦ κοράκου.*

Ο αφηγητής, αφού πέρασε κολυμπώντας τον φρικτό νερολιμνιώνα, ακούει τα λόγια αυτά από το στόμα του δράκου που έχει μείνει στην άλλη όχθη του ποταμού (βλ. στ. 42). Γι' αυτό προτιμῶ να μη δεχτώ τη διόρθωση του Κριαρά *ἐπὰ 'ν'* (αντί για το *ὄπδν'* του χειρογράφου), επειδή το *ἐπὰ* θα υπέβαλλε πιο πολύ τη θέση του ομιλητή, δηλ. την άλλη όχθη του ποταμού. Για τη χρήση της κράσης βλ. *μὸφάνη* (στ. 38), *ἀπδῶναι* (στ. 260) και *ὄπδν'* (στ. 261).

42 *κ' εἶδα τὸν δράκον κ' ἔστεκεν στοῦ ποταμοῦ τὰ χεῖλη.*

Αφού ο δράκος βρίσκεται από τη μια πλευρά του ποταμού, ο πληθυντικός τὰ *χεῖλη* δεν είναι λογικός. Η γραφή του χειρογράφου μάλλον πρέπει να ερμηνευτεί ως τ' *ἀχείλι*. Για τον τύπο πρβ. τ' *ἀδόντι* (Φαλιέρος, *Ιστ.* 654), και αυτό διόρθωση του μη λογικού τὰ *δόντια* του χειρογράφου.

43-45 *Καὶ μπαίνει μέσα στὸ νερὸν κ' ἔρχετον ὄθεν ἦμουν
κ' ἔπασχεν, ὡς μοῦ φαίνεται, νὰ πάρη τὴν δοχὴ μου.
Λοιπὸν τὸ δεῖν το, πάραυτα τὸν δρόμον πάλι ἐτήρουν.*

Αυτό το τρίστιχο, όπως γενικά όλα τα τρίστιχα (βλ. σχόλια στους στ. 254-56 και 425-28), παρουσιάζει πολλές ατέλειες. Δεν πρόκειται μόνο για την ατελή ομοιοκαταληξία, αλλά και για ρηματικούς τύπους (στ. 43 και 45, βλ. παρακάτω) και λέξεις που για κάποιο λόγο δεν ταιριάζουν (στ. 44).

43 Μετά το *εἶδα τὸν δράκον* του στ. 42 ακολουθούν μόνο τύποι του παρατατικού (*ἔστεκεν* στ. 42, *ἔρχετον* 43 και *ἔπασχεν* 43). Τη μόνη εξαίρεση αποτελεί το *καὶ μπαίνει* του στ. 43. Προτείνω να διορθωθεί σε κ' *ἐμπαινε*.

44 *νὰ πάρη τὴν δοχὴ μου*¹⁵. Η προσπάθεια του Κριαρά, *Λεξ.*, να ερμηνεύσει τη λ. *δοχὴ* (= «εισφορά») δεν με πείθει. Αν δεν κρύβεται πίσω από τη γραφή του V η λ. *ζωή*, που σημασιολογικά ταιριάζει καλύτερα, τότε ίσως κάποιοι ιδιωματικούς τύπος της ίδιας λέξης (*ζωγή*, βλ. Κριαράς, *Λεξ.*, λ. *ζωή*).

45 Το μονόστιχο είναι απαραίτητο και έχει τα γνωρίσματα της γλώσσας του Πικατόρου (έναρθρο απαρέμφατο συν *πάραυτα*, πρβ. στ. 26, 264, 282, 347). Από αυτή την άποψη πρέπει να υποθέσουμε πως χάθηκε ένας στίχος που κατά πάσα πιθανότητα τελείωνε σε *τριγύρου* (ή ενδεχομένως σε *διαγείρω*), π.χ. *τὸν*

15. Το χειρόγραφο δίνει *τὴν δοχὴν του*.

ποταμὸν μὲ τὰ θεριὰ καὶ τὰ βουνὰ τριγύρου. Από την άλλη, όμως, η χρήση του παρατατικού *ἐτήρουν*, σε συνδυασμό με τα *πάλι* και *πάραυτα*, παραξενεύει. Θα περίμενε κανείς ο αφηγητής να εκφραστεί εδώ στον αόριστο, όπως κάνει παντού αλλού μετά το *πάραυτα*, βλ. στ. 15, 23, 184, 264, 282, 415, 433 κ.ά.: «κοίταξα ξανά τὸν δρόμο μου»¹⁶.

46-47 *Καὶ τόσα ὁποῦ κουράστηκα, ὄψια τῆς γῆς καθίζω·
τὰ γόνατά μου ἐτρέμασι ἕκ τὴν στράταν τὴν γυρίζω.*

Ενώ η σκηνή απαιτεί αγχώδη κίνηση, το κείμενο του χφ. παραδίδει το στατικό ρήμα *καθίζω* (στ. 46: κάτι παρόμοιο ισχύει και για το *ἀποκουμπήσω* του στ. 50). Εκτός απ' αυτό, το δίστιχο παρουσιάζει και άλλες ανωμαλίες: το περίεργο ημιστίχιο 46α, που, εκτός από το ότι μένει μετέωρο ανάμεσα σε δευτερεύουσα και κύρια πρόταση, είναι και άλογο, επειδή δεν προηγείται καμιά κίνηση που να δικαιολογεί τη μεγάλη κούραση του αφηγητή: το ημιστίχιο 47α, που επαναλαμβάνεται στον στ. 48β: το ημιστίχιο 47β, που σημασιολογικά δεν ταιριάζει, αφού δεν πρόκειται για επιστροφή (βλ. στ. 73), και την έκφραση *ὄψια τῆς γῆς* (= στ. 412, 428), μια γραφή που δίνει το χφ. V και στον *Απόκ.* στ. 281 και που απορρίπτεται σωστά από τον Αλεξίου ως γραφή του αντιγραφέα και όχι του Μπεργαδή. Για όλα τα παραπάνω τείνω να θεωρήσω ολόκληρο το δίστιχο 46-47 ως παρεμβολή. Η άποψη αυτή ενισχύεται, ακόμη, από το γεγονός ότι ο στ. 47 έχει προστεθεί αργότερα στο περιθώριο.

49 *καὶ ὀμπρὸς ὀπίσω ἐγύρεψα τόπον νὰ κάμω γνέμα.*

ἐγύρισα τὸ ποῦ V: ἐγύρεψα τόπον Κριαράς. Η διόρθωση αυτή δεν είναι απαραίτητη. Η σημασία του κειμένου του χφ. είναι η απαιτούμενη: «κοίταξα πίσω μου για να δω πού να...».

Για την απολιθωμένη έκφραση *ὀμπρὸς ὀπίσω γύρισα* βλ. σχόλια στους στ. 15-16.

Για τη σημασία του *κάνω γνέμα* βλ. Κριαράς, *Λεξ.*, λ. *νεῦμα*: «εξακρίβωση, αναγνώριση (περιοχής)». Ο αφηγητής όμως δεν έχει σκοπό να εξερευνήσει άγνωστες περιοχές, αλλά να βρει μια ασφαλή θέση και να γλυτώσει από τον δράκο. Πιο ικανοποιητική από τη λέξη *γνέμα* ίσως να είναι η λ. *στέμα* (βλ. Σκλέντζας, 6.23). Το *κάνω στέμα* θα είχε τη σημασία του «σταματώ, στέκομαι».

50-51 *καὶ νὰ ἴβρω τόπον νὰ βολῆ νὰ πᾶ ν' ἀποκουμπήσω
καὶ ἀπὸ τὸ στόμαν τοῦ θεριοῦ νὰ φύγω καὶ νὰ γλύσω.*

Ο Κριαράς διορθώνει την ομοιοκαταληξία *ἀποκουμπήσω / γλυτώσω*, που

16. Πιο ικανοποιητικό από το *τηρῶ* θα ήταν βέβαια ένα ρήμα που να δηλώνει κίνηση, όπως *ἐπιίασα* (πρβ. στ. 184) ή το *ἐπήρα*, που είναι ηχητικά πιο κοντά στη γραφή του χειρογράφου. Σ' αυτή την περίπτωση η γραφή του V *ἐτήρουν* θα αποτελούσε προσπάθεια του γραφέα να διορθώσει κάπως την ομοιοκαταληξία με το δίστιχο 43-44.

δίνει το χειρόγραφο, σε *ἀποκουμπήσω* / *γλύσω*. Ύστερα από τις επιφυλάξεις που διατύπωσα ως προς τα αταίριαστα στατικά ρήματα *καθίζω* και *ἀποκουμπῶ* (βλ. σχόλια στους στ. 46-47), αναρωτιέμαι μήπως πρέπει να στρέψουμε τα βέλη μας όχι εναντίον του *γλυτώσω*, αλλά εναντίον του *ἀποκουμπήσω*. Σημασιολογικά θα ταίριαζε *νὰ πάω ν' ἀποσώσω*.

59 Το ενεργητικό *στρέφω* χρησιμοποιείται από τον Πικατόρο με τη σημασία του «γυρίζω», πρβ. τους στ. 78 *ἐσπούδασα νὰ στρέψω* και 520 *Τότε στήν Εὔαν ἔστρεψεν*.

64-65 *Κ' ἠῦρα τὲς πόρτες σφαλιστὲς καὶ τὰ κλειδιά παρμένα
καὶ μὲ τὰ μαῦρα φλάμπουρα ἀπέξω τεντωμένα.*

Σ' αυτό το σημείο της αφήγησης δεν έχουν τη θέση τους οι πόρτες του 'Αδη και τα μαύρα φλάμπουρα που είναι τεντωμένα απέξω (πώς θα τα έβλεπε άλλωστε ο αφηγητής, που βρίσκεται μέσα στον 'Αδη και δεν μπήκε, όπως οι νεκροί, από την κανονική είσοδο, την πόρτα; Εκτός τούτου, οι πόρτες είναι κλειδωμένες). Την πόρτα του 'Αδη, από όπου μπαينوβγαίνει ο Χάρος, δεν την βλέπει ο αφηγητής παρά μόνο στον στ. 80 και μετά. Το δίστιχο αποτελεί προσθήκη ενός βιαστικού αναγνώστη (φαίνεται παρμένο από κάποιο κείμενο που βλέπει τον 'Αδη όχι από μέσα, όπως ο αφηγητής στη Ρίμα του Πικατόρου, αλλά από έξω ή από πάνω, όπως στα μοιρολόγια).

66-71 *Κ' εἶδα τὸν Χάρον κ' ἔμπαινε κ' ἔβγαине θυμωμένος
σὰν μακελλάρης καὶ φονιάς τὰ χέρια¹⁷ ματωμένος.
Μαῦρον ἑκαβαλλίκευεν¹⁸, ἐβάσταν καὶ γεράκιν
κ' ἐκράτειεν εἰς τὴν χέραν του σαγίταν καὶ τοξάκιν·
κ' εἶχεν θωριὰν ἀγριόθωρην, μαύρην καὶ ἀλλοτριωμένη
κ' ἠ φορεσιά του χάλκινη καὶ καταματωμένη.*

Στους στ. 66-67 και 70-71 ο Χάρος περιγράφεται ως *μακελλάρης και φονιάς*, στους ενδιάμεσους στίχους ως *κυνηγός* (με γεράκι και μικρό τόξο). Αυτές οι δυο εικόνες δεν συμβιβάζονται. Όποιος συγκρίνει τους στίχους με τα άλλα χωρία όπου γίνεται λόγος για τα όπλα του Χάρου, θα διαπιστώσει πως λείπει εδώ το βαρύ του όπλο, το κοντάρι, και χρησιμοποιείται το υποκοριστικό *τοξάκιν* αντί για τον κρητικό ιδιωματικό τύπον *δοξάριν* που μεταχειρίζεται ο ποιητής αλλού (βλ. στ. 311-15, 324-27). Έτσι θα αποκαταστήσουμε το αρχικό κείμενο, πιστεύω, αν διορθώσουμε τις δύο λέξεις που ομοιοκαταληκτούν, σε *κοντάριν - δοξάριν*. Με αυτόν τον τρόπο αποκαθίσταται βέβαια και η ενότητα της εικόνας

17. Η έκφραση και η έννοια που χρειάζεται είναι «τα χέρια ματωμένος», μια γραφή που άλλωστε δίνει και το χειρόγραφο.

18. Το χειρόγραφο έχει και εδώ τη γραφή που απαιτείται από τους επόμενους ρηματικούς τύπους, *ἐβάσταν, ἐκράτειεν*: τον παρατατικό *ἑκαβαλλίκευεν*.

του Χάρου ως μακελλάρη και φονιά.

77 *καὶ ἴντα πρόφασιν νὰ βρῶ τὸν ἼΑδη νὰ μερώσω.*

Με βάση τη χρήση των λέξεων ἼΑδης και Χάρος στο κείμενο του Πικατόρου, όπου ο ἼΑδης είναι ο χώρος του Κάτω Κόσμου και ο Χάρος ο προσωποποιημένος θάνατος, ο βασιλιάς του Κάτω Κόσμου, πρέπει να διορθώσει κανείς το κείμενο σ' αυτό το σημείο: τὸν Χάρον νὰ μερώσω. Το Λεξικό του Κριαρά δεν μας βοηθά εδώ, επειδή δεν συμπεριλαμβάνει κύρια ονόματα.

84 *καὶ ὡσὰν πορτάρης ἔβλεπε πόρτες καὶ αὐλὲς ὁμάδι*

Μήπως πρέπει να γράψουμε πόρτα και αὐλές; Ο πληθυντικός αὐλές μπορεί να παρέσυρε και τον ενικό πόρτα. Αφού υπάρχει μόνο μία κανονική είσοδος προς τον Κάτω Κόσμο, που φυλάγεται από τον Κέρβερο, έτσι μάλλον θα πρέπει να υπάρχει και μία «πόρτα» (βλ. και στ. 91: τῆς πόρτας τὸ προθύριν). Ο πληθυντικός πόρτες στους στ. 94 και 137 αναφέρεται και στις εσωτερικές πόρτες του ἼΑδη.

86 *Καὶ τὸ στραφῆν καὶ τὸ νὰ ἰδῆ ἑταύρισε τὸ φίδι.*

Η νεότερη σύνταξη και τὸ νὰ ἰδῆ (που θα μπορούσε βέβαια εύκολα να διορθωθεί σε και τὸ ἰδεῖ) έχει τον παράλληλό του στον Απόκοπο, στ. 31, τοῦ νὰ περιανασάνω. Ἐτσι τουλάχιστον πιστεύω πως θα πρέπει να διορθωθεί. Το τοῦ + σκέτη υποτακτική αορ. (τοῦ περιανασάνω) δεν έχει προηγούμενο ούτε παράλληλο στα κείμενα αυτής της εποχής.

88 *Κ' ἔρασσε νὰ ῥθη ἀπάνω μου νὰ φθάση νὰ μὲ πνίξη.*

καίδρασσε V: κ' ἔρασσε Κριαράς. Η διόρθωση μοιάζει αρκετά πειστική, ειδικά ύστερα από το ἔραξε του στ. 80. Και το ρῆμα δράσσω όμως μπορεί να έχει παρόμοια σημασία με το «ορμώ», που είναι η κύρια σημασία του ἀράσσω, ράσσω. Ο Κριαράς, Λεξ., λ. δράσσω Β' παραθέτει δύο άλλα χωρία όπου το ρῆμα χρησιμοποιείται με την έννοια του «τρέχω». Το κείμενο μπορεί επομένως να μείνει όπως παραδίδεται από το χφ.: κ' ἔδρασσε.

96 *Καὶ ἀκούει ὁ Χάρος τὴν ὄχλησιν ὅπου ἔχεν ὁ πορτάρης.*

Ο στίχος είναι υπέρμετρος. Η μία λύση είναι να διαβάσουμε ὄχλησιν χωρίς άρθρο (κάτι που είναι μάλλον απίθανο, αφού ακολουθεί μια διευκρινιστική αναφορική πρόταση), η άλλη να θεωρήσουμε το ὄχλησιν ὑποπτο (ύστερα από το ὄχληταν του στ. 93) και να βρούμε ένα συνώνυμο (ή μια παρόμοια λέξη) με ὄχληση: θυμός (βλ. στ. 27, 75), χολή (βλ. στ. 1) ή ὄργη. Οι δύο τελευταίες λέξεις ταιριάζουν παλαιογραφικά κάπως καλύτερα (πιο πολύ βέβαια η λέξη χολή).

98-99 *Καὶ ἀπομακρῖας ἐφώνησεν: «Ποιὸς ἐκ τὸν ἼΑδη ἐβγαίνει
καὶ ποιὸς¹⁹ τοῦ Χάρου τὴν αὐλὴν ἀποτρομᾶ καὶ μπαινεί;*

19. Ομαλοποιώ τη διάκριση που κάνει ο Κριαράς ανάμεσα στα μονοσύλλαβα ποιός και ποιός.

Οι δύο ερωτήσεις που φωνάζει ο Χάρος από μακριά («Ποιος βγαίνει από τον Άδη;» και «Ποιος τολμά να μπει στον Άδη;») δεν πρέπει βέβαια να συνδέονται με το *καί*, αλλά με κάποιο διαζευκτικό σύνδεσμο. Παλαιογραφικά το *ἢ* μου φαίνεται πιο πιθανό από το *γῆ*, που άλλωστε απαντά μόνο μια φορά στη Ρίμα (στ. 375). Ο αντιγραφέας έγραψε *καί*, όπως συχνά στην αρχή του στίχου (βλ. π.χ. στ. 94-98).

100 Οι λέξεις *τάχα* και *τάχατε(ς)* είναι πολύ χαρακτηριστικές για το έργο, όπως μας σώζεται. Βασικά διακρίνονται δύο χρήσεις: 1. μόνες τους ή μαζί με ρήματα ή επιρρήματα (*τότε, εκεί*), για να υποβάλλουν την ιδέα του ονείρου: στ. 12, 52, 100, 114, 189, 200, 206, 250, 254, 256, 269, 281, 305, 336, 340, 394, 2. σε ερωτήσεις με τη σημασία του «άραγε»: στ. 127, 131, 156, 243, 342, 354, 378.

101-03 *Λέγει μου: «Τί 'θελες ἐδῶ στὸν Ἄδην, ἀδελφέ μου,
καὶ ποιὸς ἐδῶ σ' ἐκάλεσεν γούμενον καὶ κελλάρη
καὶ ἴντα δουλειὰ στὸ σπίτι μου ἤθελες, παλικάρι;»*

Προβληματικό είναι το ημιστίχιο 102β *γούμενον καὶ κελλάρη* («ποιος σε κάλεσε εδώ ως ηγούμενο και οικονόμο;»), που βρίσκεται, όπως υπογράμμισαν και οι προηγούμενοι μελετητές (Pernot, 1916, σ. 206· Κριαράς, 1940, σ. 57· Μαυρομάτης, 1978, σ. 88) και στο κρητικό μοιρολόι που κατέγραψε η Ελπίς η Μέλαινα (= Marie-Espérance von Schwartz) πριν από το 1873 κάπου στην Κρήτη (βλ. Μαυρομάτης, 1978, σ. 81 κ.ε.). Και εκεί το ημιστίχιο αφήνει τον αναγνώστη με την ίδια απορία. Ο Χάρος ρωτά τον νέο που κατέβηκε στον Άδη:

*«Νέε, ἴντα γυρεύεις 'πά²⁰, γούμενον ἢ κελλάρη;
'Ἰντα καιρὸς νὰ σ' ἔρριπεν στὴν πόρταν τὴν μεγάλην;*

Ἄποια και νά 'ναι η σημασία του στ. 102 (ανεξάρτητα και από τη θέση του μήπως πρέπει να τοποθετηθεί ύστερα από τον στ. 103;), το διαζευκτικό *ἢ* του δημοτικού τραγουδιού μου φαίνεται προτιμότερο από το *καὶ* του χφ. Οι θέσεις του ηγούμενου και του οικονόμου δεν ταυτίζονται. Πιο ικανοποιητικό θα ήταν μια γραφή όπως μας την προσφέρει ο στ. 107 *ἄβουλα τοῦ πορτάρη ἢ δίχιστα τοῦ πορτάρη*. Μήπως οι στ. 102-05 αποτελούν προσθήκη;

106 Γράψε κόμμα ύστερα από το *ἐδῶ*.

109 *Βλέπω τὸν δρόμον ἔσφαλες! Καὶ πόθεν ταξιδεύεις;*

Το χφφ. γράφει *τὸν δρόμον*. Κατ' αρχήν δεν φαίνεται να υπάρχει καμιά αντίρρηση εναντίον αυτής της γραφής, εκτός από τη σύνταξη με γενική που παρατηρείται στο *σφάλω τῆς ἐντολῆς του* στον στ. 384 και *νὰ φταίσω τῆς τιμῆς σου* στο 504. Μήπως πρέπει επομένως και εδώ να γράψουμε *τοῦ δρόμου²¹*;

20. Διόρθωσα το *πᾶ* (= *ὑπᾶ*) του κειμένου σε *'πά* (= *ἐπά*).

21. Βλ. όμως τις αμφιβολίες μου ως προς τη γνησιότητα των χωρίων 380-85 και 386 κ.ε.

113 Ἔχεις ἐλπίδα —λέγε μου— σὸν κόσμον πλέον ν' ἀνέβης;

Το λέγε μου του Κριαρά είναι πολύ πιο εκφραστικό από το λέγει μου του χφ., αν και δεν είναι απαραίτητη η διόρθωση. Στο υπόλοιπο έργο δεν συναντάται το λέγει στο τέλος των λόγων του προσώπου που μιλά. Αλλά θα μπορούσε κανείς ως παράλληλο να αναφέρει το λέγω στον στ. 519: *καὶ ἡ φθέρνα, λέγω, γυναικὸς νὰ τρίψη καύκαλό σου.*

115-16 καὶ μὲ τὸν φόβον τὸν πολὺν νὰ τοῦ συντύχω ἀρχίζω.

Κ' ἐσύντυχά του ἀφεντικά, λέγω του...

Το μόνο παράλληλο για τη σύνταξη του αρχίζω + να + υποτ. αορ. είναι το άρχισε να τὸ διαχωρίσης στον στ. 389, που ομοιοκαταληκτεῖ με το ἄν ἔν' καὶ ὄρισης (που προτείνω να διορθωθούν όμως και τα δύο, βλ. σχόλια στους στ. 388-89). Ίσως και αυτός ο στίχος να πρέπει να διορθωθεί, αφού ο τύπος συντύχω μπορεί να προκλήθηκε από το ἐσύντυχα του επόμενου στίχου²². Αρκετά σαφή ένδειξη γι' αυτό αποτελεί η γραφή του χφ. τὸν (που ο Κριαράς σωστά το διόρθωσε σε τοῦ, αφού το έμμεσο αντικείμενο σε ρήματα όπως τα λέγω και συντυχαίνω εκφέρεται στη γενική της αδύνατης προσωπικής αντωνυμίας). Αν όμως δεχτούμε πως το συντύχω είναι παραφθορά, η αρχική γραφή πρέπει να ήταν επομένως ένα ρήμα που να συντάσσεται με αιτιατική. Πιο λογικό μου φαίνεται το ρήμα ρωτῶ. Αυτό ίσως να εξηγεί και γιατί το άλλαξε ο αντιγραφέας, αφού οι ερωτήσεις ακολουθούν μόλις στους στ. 127-32.

118-19 Ἦλθα νὰ δῶ τὸν τόπον σου, νὰ δῶ τὴν ἔπαρσὴν σου·

νὰ ἰδῶ ποῦ στέκει τὸ θρονί, Χάρο, τῆς βασιλειᾶς σου·

Ο Κριαράς, σ. 57, στα σχόλιά του μνημονεύει την έλλειψη ομοιοκαταληξίας, απορρίπτει σωστά τη διόρθωση του Wagner στον στ. 119 (*Χάρο, μὲ τὴν τιμὴν σου*) και θεωρεῖ το τέλος του στ. 119 ως ύποπτο. Ο στ. 119 όμως δεν έχει τίποτε το ύποπτο (το θρονί τῆς βασιλειᾶς σου ταιριάζει απόλυτα). Το λάθος δεν βρίσκεται εκεί, αλλά στον στ. 118. Αυτός τελειώνει με τη λ. ἔπαρσην, που χρησιμοποιείται και αλλού στον Πικατόρο, με τη σημασία όμως «πλούτη» (Κριαράς, *Γλωσσ.*, σ. 65), συχνά σε συνδυασμό με τη λ. ἀγαθὰ (στ. 160, 220, 556). Εδώ απαιτείται μάλλον ένας γεωγραφικός όρος, παράλληλα με το τὸν τόπον σου του πρώτου ημιστιχίου. Μια σχεδόν ομόηχη με το ἔπαρσην λέξη, που

22. Συμφωνώ με τον Ν. Μ. Παναγιωτάκη, «Το κείμενο της πρώτης έκδοσης του 'Απόκοπου'. Τυπογραφική και φιλολογική διερεύνηση», *Θησαυρίσματα* 21 (1991) 112-13, πως πολλές φορές η επανάληψη μιας λέξης ή μιας ομάδας λέξεων σε δύο στίχους που βρίσκονται ο ένας κοντά στον άλλο, είναι ένδειξη παραφθοράς του κειμένου. Δεν είμαι όμως πεπεισμένος για το ότι πρόκειται για λάθη που οφείλονται σε προφορική παράδοση ή παράσταση. Θα είχε ενδιαφέρον να ερευνηθούν ο βαθμός της προφορικότητας του *Απόκοπου* και της *Ρίμας*, η παρουσία λογοτύπων στα δύο έργα και οι επιπτώσεις της ομοιοκαταληξίας και της πολύ πιο ιδιωματικής γλώσσας πάνω στις φόρμουλες.

πληροί την παραπάνω προϋπόθεση, είναι η λ. *ἐπαρχιά*. Για τη σημασία της λέξης βλ. Κριαράς, *Λεξ.*, και *Βέλθανδρος*, στ. 1260, *νὰ βασιλεύση εἰς χώρας του καὶ εἰς τὰς ἐπαρχίας του*, όπου παρατίθενται, όπως και εδώ, δύο παρόμοιες γεωγραφικές έννοιες.

127-28 *Φιλοτιμᾶς τους τάχατες; σὲ κοῦρτες τούσε βάνεις;*

κ' εἰς γάμους καὶ ζεφάντωσης κ' εἰς λυγερὲς τοὺς βάνεις;

Η επαναληπτική ομοιοκαταληξία *βάνεις / βάνεις* δεν είναι βέβαια χωρίς παράλληλο στο έργο του Πικατόρου, έτσι όπως έχει παραδοθεί. Τόσο ο εκδότης όσο και οι προγενέστεροι και μεταγενέστεροι μελετητές απομάκρυναν αρκετές από αυτές τις «φτωχές», επαναληπτικές ρίμες, πιστεύοντας πως αυτές δεν οφείλονται στον ποιητή, αλλά στον αντιγραφέα [βλ., π.χ., στ. 116-17 (που διόρθωσε ο Μανούσακας), 255-56 (διόρθ. Κριαράς) και 475-76 (διόρθ. Κριαράς)]. Συμφωνώ με την άποψή τους. Νοηματικά στον στ. 128 ταιριάζει περισσότερο όχι το *βάνεις* αλλά το *βγάνεις*, δηλ. τους βγάζεις έξω σε γάμους και ζεφάντωσης. Για την ανταλλαγή του *βάνω / βγάνω* πρβ. στ. 129-30 και 429-30.

131 Με βάση το υλικό που δίνει ο Κριαράς, *Λεξ.*, λ. *λησμονῶ*, αμφιβάλλω αν ο τύπος *ἀλησμονῶ* χρησιμοποιείται κιόλας σ' αυτά τα πρώιμα έργα της κρητικής λογοτεχνίας. Ο Φαλιέρος δεν έχει το ρ. *λησμονῶ* ή *ἀλησμονῶ* στο λεξιλόγιό του. Και η πρώτη έκδοση του *Απόκοπου* δίνει στον στ. 260 (μαζί με το χφ.) *ἐλησμονῆσαν*, όπου η δεύτερη έκδοση γράφει *ἀλησμονῆσαν*, και στον στ. 141 *ἐλησμονῆσαν*. Προτείνω να αντικαταστήσουμε παντού τον τύπο: στ. 131, 465 *ἐλησμονῆσαν*, 379 *νὰ λησμονῆσης*. Βλ. και σχόλια στον στ. 212.

138-49 *Καὶ ζεῦρε ὅσοι ἔρθουν ἐδεπὰ τοῦ κόσμου δὲν θυμοῦνται.*

Εἰς ἔναν τόπον κείτονται καὶ ἀγνώριστοι κοιμοῦνται.

Χαρὲς ἐδῶ δὲν γίνονται, στολὲς οὐδὲν θυμοῦνται,

μᾶλλον τὰ ροῦχα ποῦ φοροῦν λῶουν καὶ καταλυοῦνται.

Καὶ ταπεινὰ πορεύονται καὶ ἀλάλητα δοικοῦνται

καὶ ἀλλήλως των οἱ ταπεινοὶ δείχνουν καὶ δὲν λυποῦνται.

Γνώριμοι δὲν γνωρίζονται καὶ φίλοι οὐδὲν θυμοῦνται,

οὐδὲ γειτόνοι καὶ δικοὶ φίλ' εἶν' ἄναρωτοῦνται.

Οὐδὲ κοράσια μὲ τοὺς νιοὺς ἀφήνουν ἢ ἀγαποῦνται

καὶ νὰ περιλαμβάνονται, ἀλλήλως νὰ φιλοῦνται.

Καὶ χρόνοι ἐδῶ δὲν περπατοῦν, μῆνες οὐδὲν θυμοῦνται,

οὐδὲ στοῦ Χάρου τὴν αὐλὴν ὥρες οὐδὲν μετροῦνται.

Οι στίχοι αυτοί αποτελούν μια από τις μεγαλύτερες ενότητες με την ίδια ρίμα που ξέρω από την πρώιμη νεοελληνική λογοτεχνία²³. Αυτές οι μεγάλες

23. Και προς το τέλος του λόγου του Χάρου για την κατάσταση στον Άδη απαντά μια ενότητα έξι στίχων (160-65). Για την πολύστιχη ομοιοκαταληξία στα έργα της πρώιμης

ενόητες δεν αποκλείεται βέβαια να είναι αρχικές, αλλά τέτοια σημεία είναι χωρίς αμφιβολία πολύ κατάλληλα για να υποστούν παρεμβολές. Στην ενότητα αυτή μια από τις βασικές έννοιες, το *θυμῶμαι*, επαναλαμβάνεται στους στ. 138, 140, 144 και 148. Στους στ. 140 και 148 η χρήση του *θυμῶνται* είναι αμφίβολη, γιατί και στις δύο περιπτώσεις το ρήμα, παράλληλα με την παθητική διάθεση του ρήματος στο πρώτο ημιστίχιο, πρέπει να ερμηνευθεί ως παθητικής σημασίας (= «δεν γίνονται θυμητά», «ξεχνιούνται»), ή πρέπει να υποθέσουμε αλλαγή του υποκειμένου. Ίσως πρέπει να διορθωθούν ή να εξοβελιστούν ολόκληρα δίστιχα. Αυτό που κάνει εντύπωση είναι το ότι στον στ. 138 το ρ. *θυμῶνται* συντάσσεται με γενική (τοῦ κόσμου), ενώ στους άλλους στίχους η σύνταξη είναι με αιτιατική.

Οι στ. 142-47 έρχονται σε αντίθεση με τους στίχους που προηγούνται (στ. 138-39). Αν αληθεύει η πρώτη απάντηση του Χάρου για τον ύπνο της λημονιάς που κοιμούνται οι νεκροί, τότε οι στ. 142-47 πρέπει να αποτελούν προσθήκη κάποιου μεταγενέστερου διασκευαστή.

140 Η λ. *στολές* φαίνεται να επιβεβαιώνεται από το *ροῦχα* του επόμενου στίχου και από τον στ. 129 (*Ἄλλες στολές καὶ φορεσιῆς εὐρήκασιν κι ἐβάλαν*). Πιο πιθανό όμως μου φαίνεται τα δύο ημιστίχια του 140 να είναι παράλληλα, όπως τόσο συχνά στον Πικατόρο, και ειδικά σε αυτό το χωρίο. Η ενδεδειγμένη λέξη, που να ταιριάζει με το *χαρές*, μου φαίνεται πως θα ήταν η λ. *σκόλες*. Για τον συνδυασμό *χαρές* και *σκόλες* πρβ. το παράλληλο *Απόκοπος* στ. 99 *Γίνονται γάμοι καὶ χαρές, παράταξες καὶ σκόλες*; Όπως υποστήριξα πιο πάνω (στ. 138-49), η συχνή επανάληψη του *θυμῶνται* μοιάζει ύποπτη. Κι εδώ θα ταίριαζε πιο πολύ ένας ρηματικός τύπος με παθητική σημασία, όπως *τιμῶνται* ή *τηροῦνται*. Τέτοιες παραναγνώσεις ή αντιγραφικά λάθη είναι χαρακτηριστικά για τον αντιγραφέα. Βλ. π.χ. στ. 117, 118, 125, 128, 148 κ.ά.

146 Σε ορισμένα σημεία ο αντιγραφέας, παρασυρμένος από τα συμφραζόμενα, αλλάζει το υποκείμενο του ρηματικού τύπου, βλ. και τα σχόλιά μου στους στ. 16 και 263-64. Εδώ ο ποιητής δεν μπορεί να εννοεί πως οι νεκροί (που κοιμούνται) ή τα ίδια τα παιδιά δεν *ἀφήνουν* να *ἀγαποῦνται*. Ο Χάρος δεν τους αφήνει. Ο αντιγραφέας πρέπει να ευθύνεται για την αλλαγή του αρχικού *ἀφήνω* στην ευκολότερη γραφή, τον τύπο του τρίτου προσώπου πληθυντικού, όπως είναι όλοι οι ρηματικοί τύποι εδώ.

Το δίστιχο 148-49, που έχει ως θέμα την απουσία του χρόνου (πρβ. *Απόκοπος*, στ. 449-51), παρουσιάζει την χαρακτηριστική για το χωρίο αυτό χρήση του *θυμῶμαι* με παθητική σημασία (βλ. παραπάνω). Δεν αποκλείεται και εδώ το *θυμῶνται* να πήρε τη θέση ενός άλλου ρηματικού τύπου με πραγματική παθητική σημασία (βλ. και σχόλια στον στ. 140). Παράλληλα με το *περπατοῦν*

νεοελληνικής λογοτεχνίας βλ. Gareth Morgan, «Cretan Poetry. Sources and inspiration», Κεφ. 3, «Sachlikis and his rhymes», *Κρητικά Χρονικά* 14 (1960) 213-15.

του πρώτου ημιστίχιου, θα ταίριαζε ένα ρήμα κινήσεως. Το ρήμα *κινούμαι* (που χρησιμοποιείται και στους στ. 347, 355, 360) είναι το πιο ενδεδειγμένο: *μήνες οὐδὲν κινῶνται*.

150-51 *Τὸν οὐρανὸν δὲν βλέπουσιν μὲ τ' ἄστρον νὰ φωτίσῃ,
οὐδὲ τὸν ἥλιο ὅταν ὑπά, λέγω, νὰ βασιλεύσῃ*

Η ἔλλειψη ομοιοκαταληξίας είναι αισθητή. Το λάθος βρίσκεται μάλλον στο ημιστίχιο 151β: Το *λέγω* ως επιφώνημα μου φαίνεται ύποπτο (πρβ. τον στ. 378, όπου και εκεί το σχετικό ημιστίχιο μοιάζει εφθαρμένο). Η πιο εύκολη λύση είναι η αντικατάσταση του *βασιλεύω* από το συνώνυμό του *δύνω*, που χρησιμοποιείται σε σύγχρονα κρητικά και μη ποιήματα (Ντελλαπόρτας, *Αχιλλίδα*). Το ημιστίχιο θα μπορούσε να έχει την εξής μορφή: *τὸ βράδυ (ἢ τὸ δείλι) ὄγιά νὰ δύσῃ*. Για τη χρήση του *ὄγιά νὰ* ως συμπληρωματικός σύνδεσμος πρβ. στ. 187.

154-55 *Ταξίδια ἐδῶ δὲν γίνονται νὰ δέχονται τινάδες
οὐδὲ καράβια μπαίνουνσιν μὲ τοὺς πραγματευτάδες.*

Το νόημα του ημιστίχιου 154β μου διαφεύγει. Γενικά ὅλο το δίστιχο 154-55 μου φαίνεται ύποπτο, ειδικά πριν από το *κάτεργα* του στ. 156α και το *πραγματευτάδες* του στ. 160β. Ἴσως να πρέπει να προχωρήσουμε ακόμα πιο πέρα. Ὅποιος διαβάσει προσεχτικά ὅλο το χωρίο που περιγράφει τον τόπο του Χάροντα, που αρχίζει με το δίστιχο 134-35, θα διαπιστώσει πως αρχικά η περιγραφή είχε την εξής δομή: 1. θετική: στ. 134-39· 2. αρνητική: στ. 140-51²⁴· 3. θετική: στ. 152-53. Ὅ,τι ακολουθεῖ στους στ. 154 κ.ε. είναι επανάληψη και παραλλαγή των ὄσων ἔχουν ἤδη ειπωθεῖ στους προηγούμενους στίχους (πρβ. π.χ. τους στ. 158 κ.ε. με τους στ. 134-36).

160-65 *ἢ φόρους μὲ τὲς ἔπαρσες καὶ μὲ πραγματευτάδες,
νὰ πραγματεύονται²⁵ ἄρχοντες, νὰ βάνουν πωλητάδες;
Ἐδῶ ὅς θρονιά δὲν κάθονται νὰ κρίνουσιν κριτάδες,
οὐδὲ ραβδιὰ βασιλικά κρατοῦσιν οἱ ρηγάδες.
Ἀφέντες δὲν γνωρίζονται ἀπὸ τοὺς δουλετάδες,
οἱ σκλάβες καὶ ὑποχεριὲς μέσα ἀπὸ τὲς κυράδες.*

Σ' αυτή την ενότητα ἔξι στίχων που ομοιοκαταληκτοῦν σε *-άδες*, προς το τέλος ξεχνιέται η αρχική δομή, η περιγραφή των πόλεων με τα κτίρια και τους χώρους τους (158-60). Ἴσως ὅλα τα δίστιχα που εισάγονται με το *ἐδῶ δὲν...* (154-55, 162-63, 166-67) να πρέπει να θεωρηθῶν νόθα.

24. Βλ. ὁμως τις επιφυλάξεις μου ως προς τη γνησιότητα των στ. 142-47.

25. Στη Ρίμα του Πικατόρου χρησιμοποιούνται παράλληλα δύο τύποι: 1. σε *-ονται* (στ. 139, 140, 142, 144, 147, 153, 154, 164, 166, 287) και 2. σε *-ονται* (154, 162, 216, 221 και 523). Καμιά φορά οι δύο καταλήξεις χρησιμοποιούνται η μία κοντά στην ἄλλη, ακόμα και του ίδιου ρήματος (*κάθονται* 153, *κάθονται* 162).

166-67 *Πολέμοι ἐδῶ δὲ γίνονται, στραῖτες οὐδὲν στρατεύουν,
οὐδὲ φουσατά κάμνουσιν, οὐδὲ ἄρματα γυρεύουν.*

Από τα στρατιωτικά συμφραζόμενα του δίστιχου (*πολέμοι, στρατεύουν, φουσατά, ἄρματα*) βγαίνει ξεκάθαρα πως αυτό που απαιτείται στο ημιστίχιο 166β δεν είναι η έννοια του «δρόμος» (= λ. *στράτες*), αλλά του «εκστρατεία» ή «στρατός» (= λ. *στρατιές*).

169 Η λ. *ἄμα(ν)* χρησιμοποιείται στο έργο του Πικατόρου ως εξής: 1. + έναρθρο απαρέμφατο, ενώ ακολουθεί *πάραυτα* = «μόλις, άμα» στ. 282, 347· 2. = «εάν» στ. 169, 172, 382, 389. Το μόνο προβληματικό χωρίο είναι ο στ. 391, για τον οποίο βλ. σχόλια. Ο τύπος *ἄμαν* μαρτυρείται, σύμφωνα με τα στοιχεία του Κριαρά, *Λεξ.*, σε μερικά από τα μυθιστορήματα και στον Χούμνο (εκεί όμως συνήθως με αιτιολογική σημασία: το *χφ. V* το αποδίδει εκεί σχεδόν σε όλα τα χωρία με *ἐπειδὴ* ή *ἐπει*). Στις περιπτώσεις της χρονικής χρήσης, που έχουν την καταγωγή τους στο *ἄμα* με δοτική, γράφω *ἄμα* και όχι το νεότερο *ἄμαν*.

174 Σωστά ο Κριαράς, *Λεξ.*, λ. *ἀναχωρίζω*, ανακαλώντας τη διόρθωση που είχε επιφέρει στο κείμενο, γράφει, όπως και το *χφ.*: *νά μή με ἀναχωρίσης*.

175 *καί 'ς τόπον ἀγριογνώριμον μόνον μηδὲν μ' ἀφήσης.*

Ο Κριαράς ερμηνεύει το επίθετο *ἀγριογνώριμος* ως «άγριος την όψιν, την εμφάνισιν» ή «που φαίνεται φοβερός, άγριος». Αυτή όμως δεν φαίνεται να είναι η σημασία που απαιτεί το χωρίο. Ο άνθρωπος παρακαλεί τον Χάρο να μην τον αφήσει μόνον σ' έναν τόπο που του είναι άγνωστος, όπου δεν ξέρει τον δρόμο. Αυτή τη σημασία μπορεί να την έχει ένα σύνθετο με πρώτο συνθετικό *ἀγριο-* (ή μήπως κρύβεται εδώ ο τύπος *ἀκριο-*); Για τον τελευταίο τύπο βλ. Μπαμπινιώτης, *Υποκοριστικά*, σσ. 111-53. Η σημασία του *ἀκριογνώριμος* θα ήταν: «μόνο λίγο γνώριμος, μόνο άκρες μέσες γνωστός» και θα ηχούσε κάπως μοντέρνο, σαν «υποτίμηση» (*understatement*). Για το *ἀγριογνώριμος* του Πικατόρου το *Λεξικό* του Κριαρά δίνει έναν ωραίο παράλληλο από την *Άλωση Κωνσταντινουπόλεως*, στ. 610, όπου η λ. *ἀγριόπιστος* έχει την έννοια του «άπιστος». Μάλλον καλύτερα να κρατήσουμε το *ἀγριογνώριμον* του *χφ.* και να το ερμηνεύσουμε ως «μη γνώριμος», «άγνωστος».

177 *καβαλικεύσω: καλλικεύσω* Κριαράς. Όπου το κείμενο απαιτεί έναν συγκεκριμένο τύπο του ρήματος *καβαλικεύω* (στ. 177, 182, 365), ο Κριαράς προτιμά το *καλλικεύω* (που απαντά στο ίδιο το ποίημα στον στ. 365), μια λέξη που κατά τα άλλα μας είναι γνωστή μόνο από μεταγενέστερα, μη κρητικά κείμενα (*Ιστορία Εβραιοπούλας της Μαρκάδας*) και άλλα ιδιώματα (Κάσσοι). Χωρίς τη μαρτυρία του στ. 365 θα προτιμούσα τον αποδεδειγμένα κρητικό τύπο *καβαλκεύω*, που απαντά στον *Ερωτόκριτο* (Δ' 1182, 1415, 1637) αλλά και στον Χούμνο (*καβαλκεμένος*, στ. 2480).

180 *καὶ ὀμπρὸς καὶ ὀπίσω ἐγύρισεν κ' ἔκλινεν τὸ κοντάρι*

Ο Χάρος δεν γυρίζει μπρος και πίσω, αλλά γυρίζει προς την άλλη κατεύθυνση. Πρέπει να γράψουμε επομένως *ὀμπρὸς ὀπίσω*, όπως στους στ. 15, 49, 79 (βλ. σχόλια στον στ. 49). Για την εξήγηση του αντιγραφικού αυτού λάθους βλ. παρακάτω, σχόλια στον στ. 186.

182 Το *ἀπείς* (διόρθωση του Κριαρά) είναι άπαξ λεγόμενο στον Πικατόρο. Αλλού χρησιμοποιούνται οι τύποι *ἀπείν*, *ἀπείτις* ή *ἀπότις*. Ο εκδότης μπορεί να επιλέξει ανάμεσα σε *ἀπείν ἐκαλλικεύσαμεν / ἐκαβαλκεύσαμε* ή *ἀπείτις καλλικεύσαμε / καβαλκεύσαμε*.

186 *Καὶ ὀμπρὸς ὀπίσω ἐγύριζα καὶ πάντα σκότος θώρου*

Σε αντίθεση με τον στ. 180 ο αφηγητής εδώ δεν γυρίζει προς την άλλη κατεύθυνση, αλλά γυρίζει αριστερά και δεξιά, *ὀμπρὸς καὶ ὀπίσω*. Η λανθασμένη γραφή του V στον στ. 180 θα προέρχεται μάλλον από τον στίχο αυτό.

188-243 Η αφηγηματική ενότητα για τον ποταμό του Κάτω Κόσμου και την καμάρα που συνδέει τις δύο όχθες εμφανίζει διάφορα προβλήματα, που θα συζητηθούν παρακάτω, αλλά αξίζει να ερευνηθεί και στο σύνολό της. Όπως θα αναπτύξω πιο κάτω, σε αρκετά σημεία έχουμε να κάνουμε όχι (ή όχι μόνο) με μικρά αντιγραφικά λάθη, αλλά (και) με σχετικά μεγάλες αναδιοργανωτικές επεμβάσεις.

Η δομή της ενότητας για την καμάρα (στ. 188-243) είναι η εξής:

188-89 ο αφηγητής ακούει νερά που βροντούν.

190-91 ο αφηγητής ρωτά τον Χάροντα τι είναι αυτό που ακούει.

192-99 ο Χάρος εξηγεί μόνο για τα νερά και τα θεριά.

200-03 ο αφηγητής τα βλέπει όπως είπε ο Χάρος και ανακαλύπτει και την καμάρα.

204-05 ο Χάρος, χωρίς να υπάρχει προηγούμενη ερώτηση του αφηγητή, λέει πως «θα περνούν» με μεγάλο κίνδυνο (βλ. σχόλια).

206-09 ο αφηγητής λέει πώς περνούσαν χωρίς φόβο και κόπο και αναγγέλλει μια αφήγηση του Χάρου.

210-13 ο Χάρος κάνει δύο ρητορικές ερωτήσεις (βλ. σχόλια).

214-41 ο Χάρος εξηγεί πως όλοι οι θνητοί περνούν από εκεί (στ. 214-17), πως όλα τα πράγματα του κόσμου είναι μάταια και πως ο φρόνιμος άνθρωπος κάνει αγαθοεργίες, γιατί αυτόν ο Χάρος δεν τον αρπάζει αλλά τον τιμά (στ. 218-41, βλ. σχόλια).

242-43 ο Χάρος του λέει ξανά για δεύτερη φορά: «Τα άκουσες καλά»;

Για την έλλειψη λογικής στον μεγάλο λόγο του Χάρου (στ. 214-41) βλ. παρακάτω, τα σχόλια στους στ. 214-41 και 218-41. Αλλά και έτσι, με μόνο κριτήριο τη δομή, διαπιστώνει κανείς:

1. Ο Χάρος (192-99) μιλά για το νερό και τα θεριά, όχι όμως και για τη γέφυρα.
2. ο Χάρος (204-05) προειδοποιεί πως *καὶ μὲ μέγαν κίντυνον κάτεχε νὰ περνοῦμε*, ενώ ο αφηγητής αφηγείται πως *ἀγάλια περπατοῦμαν καὶ ἀντήρητα ἐδιαβαίναμεν καὶ ἀκόπιαστα περνοῦμαν*. Για την αντίφαση αυτή, βλ. σχόλια στο δίστιχο 204-05.
3. ο αφηγητής (209) αναγγέλλει ένα αφηγηματικό κείμενο του Χάρου, ενώ ακολουθούν δύο ρητορικές ερωτήσεις (210-13).
4. ο Χάρος (242-43) μιλά ή ρωτά για δεύτερη φορά, ενώ στην πραγματικότητα μιλά για τρίτη φορά. Αυτό και μόνο θα σημαίνει πως το ένα από τα δύο προηγούμενα χωρία όπου μιλά αποτελεί προσθήκη: επομένως είτε οι στ. 210-13 είτε οι στ. 214 κ.ε. (βλ. σχόλια στους στ. 210-13).

188-91 *Καὶ ἀπέιτις ὄρα διάβηκεν, ἀκούω νερὰ βροντοῦσαν
καὶ τάχα κάτω ἐτρέχασιν κ' εἰς τ' ἄβυσσα ἐκτυποῦσαν.
Λέγω του: «Χάρο, τί ἔν' αὐτὸ ὁποῦ βροντοκτυπάει
καὶ τί ἔν' τ' ἀκούγω κ' ἔρχεται καὶ πόθεν κατεβαίνει;»*

Η ομοιοκαταληξία του δίστιχου 190-91 είναι ατελής. Νοηματικά το δίστιχο δεν παρουσιάζει ελαττώματα, αν και ο Χάρος στην απάντησή του δεν αναφέρεται στο δεύτερο σκέλος της ερώτησης: *καὶ πόθεν κατεβαίνει*. Αν αυτό το ημιστίχιο 191β δεν είναι το παρεφθαρμένο σημείο (οπότε θα μπορούσαμε να προτείνουμε ως λέξη που ομοιοκαταληκτεί ένα ρηματικό τύπο σαν το *σκάει* ή *σπάει*, η μόνη ανωμαλία είναι ίσως η δισύλλαβη κατάληξη *-άει*, που είναι χωρίς παράλληλο στον Πικατόρο. Άλλο σύνθετο που να συνδυάζει τα *βροντῶ* και *κτυπῶ* των στ. 188 και 189 δεν γνωρίζω. Ένας τύπος σαν το *κτυποβρονταίνει* είναι θεωρητικά δυνατός, αλλά δεν μαρτυρείται, απ' ό,τι ξέρω, στα κείμενα.

191 *κατηβαίνει χφ*: *κατεβαίνει* Κριαράς. Ο Κριαράς θα θεωρεί, και μάλλον σωστά, τον τύπο του *χφ* ως μη κρητικό. Τότε πρέπει να διορθωθεί και ο τύπος *ἐκατήβημαν* στον στ. 208.

192 Μόνον εδώ (*ἀπιλογήθην*) και στον στ. 537 (*ἐστάθην*) το 3ο πρόσ. ενικού της παθητικής φωνής λήγει σε *-ην*: παντού αλλού (στ. 3, 5, 15, 52, 193, 226, 227, 394, 398, 399, 480, 512, 529) ο τύπος απαντά χωρίς το τελικό *-ν*.

193 Η γραφή του Κριαρά *τ' ὁποῖο* δεν είναι απαραίτητη. Να γραφεί *τό ποῖο*. Για τον τύπο της αναφορικής αντωνυμίας *ὁ ποῖος* βλ. W. F. Bakker, *Pronomen abundans and pronomem coniunctum*, Amsterdam 1974, σσ. 69-79.

194 *Τὸ βάθος του ἔναι ἀμέτρητον, τὸ βάθος του ἔναι μέγα*.

Η επανάληψη του *βάθος* δεν είναι λειτουργική. Παλαιογραφικά η μικρότερη δυνατή διόρθωση είναι αν στο δεύτερο ημιστίχιο διαβάσει κανείς *τὸ βύθος*. Όσο όμως για την έννοια, θα περίμενε κανείς, μιλώντας για τις διαστάσεις ενός ποταμού, δίπλα στο βάθος το αμέτρητο να αναφέρεται και το πλάτος το μεγάλο

(ή η ορμητικότητα). Κάπως διστακτικά προτείνω το δεύτερο *βάθος* να διορθωθεί σε *τάχος*, που μου φαίνεται δυσκολότερη γραφή από το *πλάτος* και υποδεικνύεται και πιο πολύ από τα συμφραζόμενα: βλ. το ρήμα *τρέχω* (στ. 189, 192, 195) και την *ψηλή καμάρα* (στ. 202-03) που συνδέει τις δύο όχθες του ποταμού.

196-97 *Και τὰ θηρία τριγύρου του φόβος και μιὰ τρομάρα
και δράκοντες κ' ἐβγαίνουνσιν στὸ χεῖλος μιὰ τρομάρα.*

Συμφωνώ με τους Wagner και Κριαρά που θεωρούν το δίστιχο ύποπτο και όχι μονάχα για την επανάληψη της ρίμας, αλλά και για το άπαξ λεγόμενο *θηρία* στον στ. 196 (αλλού ο ποιητής χρησιμοποιεί πάντα τον τύπο *θερία*, στ. 6, 7, 17, 20, 34, 35, 59 κ.ά.), τη σύνταξη του στ. 196 χωρίς ρηματικό τύπο και το πολύ πρόχειρο ημιστίχιο 197α, που, παρά το διπλό συνδετικό *και*, δεν συνδέεται με τον στ. 196. Βλ. και σχόλια στον στ. 203.

200 Η γραφή του *χφ.* είναι τότες *σώσαμεν*.

201 Ο αρσενικός τύπος *μίον* στο *εἰς μίον τρόπον* μου φαίνεται απίθανος. Μάλλον θα πρόκειται για παραφθορά του *εἰς / μὲ ὄμοιον τρόπον*. Η λ. *ὄμοιος* χρησιμοποιείται και στους στ. 450 και 511.

202 κ.ε. Η *καμάρα* ή το τρίχινο γεφύρι, που οδηγεί στον χώρο όπου βρίσκονται οι νεκροί. Απ' εκεί περνούν όλοι οι νεκροί, οι μεν κακοί μέσα στο σκοτάδι (μέσα στον φόβο και τον τρόμο, ανάμεσα στα *θηρία*), οι δε καλοί με οδηγό τον Χάρο, φωτισμένοι από το φως του (στ. 238-39). Με την ιδέα αυτή ο ποιητής (ή κάποιος διασκευαστής· βλέπε τις επιφυλάξεις μου, στα σχόλια στους στ. 218-41) προσπαθεί να συμφιλιώσει τη λαϊκή αντίληψη για τον Κάτω Κόσμο με το χριστιανικό δόγμα των αγαθοεργιών. Για παρόμοια προσπάθεια βλ. τους στ. 344-49.

203 *φοβερή, μιὰ τρομάρα χφ.*: η μετάθεση του *μιὰ* από τον Κριαρά (*μιὰ φοβερή τρομάρα*) δεν είναι πειστική. Μάλλον πρέπει εδώ να γράψουμε *φόβος και μιὰ τρομάρα*, όπως στον στ. 196, και να υποθέσουμε πως ο διασκευαστής, που πρόσθεσε το δίστιχο 196-97, δανείστηκε την έκφραση από τον στ. 203.

204-05 *Λέγει μου: Αὐτὴν τὴν γέφυραν μέλλεται νὰ διαβοῦμε
και μὲ μεγάλον κίντυνον, κάτεχε, νὰ περνοῦμε.*

Το δίστιχο παρουσιάζει την εξής ανωμαλία: ο Χάρος, χωρίς να τον ρωτήσει ο αφηγητής, δίνει την πληροφορία για το πέρασμα της γέφυρας. Αλλά η προειδοποίηση του Χάρου διαψεύδεται αμέσως στο επόμενο δίστιχο, όπου ο αφηγητής περιγράφει το πέρασμα ως σχεδόν ειδυλλιακό:

*και ἀγάλια περπατοῦμαν
και ἀντήρητα ἐδιαβαίναμεν και ἀκόπιαστα περνοῦμαν.*

Εκτός από τα παραπάνω με προβληματίζει και η διατύπωση του στ. 205,

όπου η υποτακτική του ενεστώτα *περνοῦμε* μένει ανεξήγητη, ιδιαίτερα μετά το *διαβοῦμε* του στ. 204. Όλα αυτά με οδηγούν στο συμπέρασμα ότι το δίστιχο θα αποτελεί μάλλον προσθήκη.

208 Γράψε *ἐκατέβημαν*. Βλ. σχόλια στον στ. 191.

210-13 *Λέγει μου: «Τίς ἀξιώθηκεν νὰ μῆ στὸν Ἄδην μέσα,
νὰ μὴν εἰποῦν καὶ ἀπόθανεν καὶ τὰ μαλλιά του ἐπέσα;
Καὶ τίς αὐτὴν τὴν γέφυραν ἀπέρασεν κ' ἐβγήκεν
καὶ πάλιν τὴν ἐστράφηκεν κ' ἐγύρισεν κ' ἐβγήκεν;»*

Τα δύο δίστιχα αποτελούνται από δύο ρητορικές ερωτήσεις (ή καλύτερα δύο παραλλαγές της ίδιας ερώτησης): Ποιος μπήκε ποτέ ζωντανός στον Ἄδη και ποιος πέρασε τη γέφυρα και κατόρθωσε πάλι να γυρίσει πίσω; Οι ερωτήσεις αυτές αναγγέλλονται από τον αφηγητή ως «αφήγηση» (*ἤρχισεν πάλιν πρὸς ἐμὲν ὁ Χάρος κι ἐδηγᾶτο*, στ. 209). Πραγματική αφήγηση (ή τουλάχιστον ενημέρωση) ακολουθεί στους στ. 214 κ.ε. Και αυτή η ενότητα, όπως και οι στ. 210-13, εισάγεται με (ένα δεύτερο) *Λέγει μου*. Τέλος, στους στ. 242 κ.ε., ο Χάρος για τρίτη φορά απευθύνεται στον αφηγητή, χωρίς εκείνος να τον ρωτήσει. Κι εκεί, χρησιμοποιεί, βέβαια, ως εισαγωγή ένα *Λέγει μου*, αλλά διευκρινίζει *Λέγει μου πάλιν δεύτερον*. Ενώ επομένως ο Χάρος για τρίτη φορά (στ. 210, 213, 242) απευθύνεται στον αφηγητή, το ίδιο το κείμενο του στ. 242 μιλά μόνο για δύο φορές.

Αν οι στ. 210-13 ήταν γνήσιοι και έλειπαν επομένως οι στ. 214 κ.ε., τότε οι στ. 242-43 και η επιβεβαιωτική απάντηση του αφηγητή (στ. 244-45) θα αναφέρονταν στις δύο ρητορικές ερωτήσεις «ποιος μπήκε ζωντανός στον Ἄδη;» και «ποιος μπήκε στον Ἄδη και κατόρθωσε να βγει πάλι». Πιο σύμφωνο με την αναγγελία του αφηγητή (στ. 209) και την ερώτηση του Χάρου (στ. 242-43), αλλά και την απάντηση του αφηγητή, είναι να υποθέσουμε πως οι στ. 210-13 αποτελούν προσθήκη. Αυτοί δεν ανταποκρίνονται σ' αυτό που αναγγέλλεται ότι είναι: δεν πρόκειται για αφήγηση, αλλά για ρητορικές ερωτήσεις.

212-13 *Καὶ τίς αὐτὴν τὴν γέφυραν ἀπέρασεν κ' ἐβγήκεν
καὶ πάλιν τὴν ἐστράφηκεν κ' ἐγύρισεν κ' ἐβγήκεν;»*

Και αυτό το δίστιχο (βλ. σχόλια στους στ. 127-28) παραδίδεται, στη ρίμα, με την ίδια λέξη *ἐβγήκεν*. Εδώ πρόκειται σαφώς για λάθος του αντιγραφέα. Ο Χάρος βέβαια δεν επαναλαμβάνει την ίδια ερώτηση. Το *ἐστράφηκεν κ' ἐγύρισεν* δείχνει άλλωστε πως έχουμε να κάνουμε με δύο κινήσεις: η μία προς τα μέσα (στ. 212) και η αντίστροφη προς τα έξω (στ. 213). Στον στ. 212 πρέπει επομένως να διαβάσουμε *ἐμπήκεν*.

Το κριτικό υπόμνημα του Κριαρά *γέφυραν ἀπέρασεν* υποδηλώνει μάλλον πως ο Κριαράς είχε σκοπό να διορθώσει το μη κρητικό στοιχείο (τουλάχιστον εκείνης

της περιόδου, βλ. σχόλια στον στ. 131) *ἀπέρασεν*. Από τις δύο δυνατότητες (νά *πέρασεν* και *ἐπέρασεν*) η δεύτερη πρέπει να είναι η σωστή. Το *νά* δεν έχει τη θέση του *εδώ*. Αν απορρίψουμε το *ἀπέρασεν*, το ίδιο πρέπει να κάνουμε τότε μάλλον και με το *ἀλησμονῶ*.

214-41 Η «διήγηση» του Χάρου αποτελείται από δύο μέρη: 1. στ. 214-17/18 όπου ο Χάρος εξηγεί πως όλοι οι νεκροί περνούν απ' εκεί και όλοι οι ζωντανοί πρόκειται να κάνουν τον ίδιο δρόμο. 2. 218/19-241 όπου ο Χάρος διδάσκει πως όλα τα *ἀγαθὰ* του κόσμου αυτού είναι μάταια και πως μόνο οι αγαθοεργίες μπορούν να σώσουν τον άνθρωπο.

Για το πού ακριβώς τελειώνει το (πρώτο) αφηγηματικό κείμενο του Χάρου δεν είμαι βέβαιος. Ο (μονόστιχος) στ. 218 εννοιολογικά ανήκει ακόμα στην πρώτη ενότητα, αν και η μορφή της ερώτησης (βλ. και τους παρέμβλητους στίχους 210-13) κάνει τον στίχο ύποπτο. Πιο λογικό μου φαίνεται ο λόγος του Χάρου να περιλαμβάνει μόνο τους στ. 214-17.

214-15 *Λέγει μου: « Ἦξευρε καὶ αὐτοῦ περνοῦν οἱ μισσεμένοι.*

Λοιπὸ ἐκ τὸν κόσμον λείπουσιν καὶ ἐδῶ εἶναι πλακωσμένοι.

Η λ. *λοιπὸ* (στ. 215) δεν έχει τη θέση της *εδώ*. Η φράση δεν είναι συμπερασματική. Πρόκειται μάλλον για παραφθορά, με επίδραση του *λείπουσιν* που ακολουθεί αμέσως. Το *οἱ ποιοί* είναι η σχετικά μικρότερη διόρθωση, που ταιριάζει καλά. Για τον τύπο αυτό της αναφορικής αντωνυμίας βλ. σχόλια στον στ. 193.

218-41 Ολόκληρο το χωρίο μου φαίνεται ύποπτο. Δεν υπάρχει π.χ. καμιά νοηματική σύνδεση με τα προηγούμενα ή με όσα ακολουθούν· η ιδέα της διαφοροποίησης ανάμεσα στους καλούς και τους κακούς στο υπόλοιπο έργο δεν παίζει κανένα ρόλο (βλ. στ. 261, 272, 283-88). Το χωρίο παρουσιάζει και άλλα μη λογικά στοιχεία: το δίστιχο 218-19 είναι ένα φτηνό, σχεδόν ανομοιοκατάληκτο κατασκευάσμα· το ημιστίχιο 229β δεν δίνει νόημα· στον στ. 230 (*Διατὶ καὶ ὁ κόσμος φόρος ἔν' καὶ ἡμεῖς πραγματευτάδες*) το *ἡμεῖς* (δηλ. εμεῖς οι άνθρωποι) αποκλείεται να είναι σωστό, αφού το λέει ο Χάρος (βλ. και σχόλια στον στ. 230)· ο στ. 231 είναι σχεδόν χωρίς νόημα.

218-19 *Λοιπὸν νὰ φύγη ποιὸς μπορεῖ τὸν ποταμὸν ὀπού 'δες;*

Διαταῦτος φρόνιμα σκοπεῖ ὁ ἄνθρωπος ἐτοῦτος.

Ο Κριαράς υποθέτει ένα κενό ορισμένων στίχων ύστερα από τον στ. 218. Ο λόγος θα είναι ότι οι στ. 218 και 219 είναι ανομοιοκατάληκτοι μονόστιχοι και ο στ. 219 νοηματικά δεν συνδέεται με τα προηγούμενα, αλλά ούτε με ὅτι ακολουθεί. Εγώ προτιμῶ να θεωρήσω το δίστιχο ως αδέξια προσπάθεια του διασκευαστή να συνδέσει την παρεμβολή του με τα αρχικά λόγια του Χάρου.

Η κανονική σύνταξη του *φεύγω* (βλ. π.χ. στ. 17, 18) επιβάλλει μάλλον κι *εδώ*

να διαβάσουμε ἔκ τὸν ποταμόν. Δεν γράφω ἐκ τὸν ποταμόν. Στα κείμενα αυτής της περιόδου διστάζω να δεχτώ συνίζηση πάνω στην τομή. Πιστεύω πως αυτό είναι ένα μεταγενέστερο φαινόμενο, χαρακτηριστικό για την έντεχνη ποίηση του τέλους του 16ου και του 17ου αιώνα και όχι για αυτή την πρώιμη εποχή²⁶.

221 καὶ ὡσὰν λουλούδι ψύγουνται καὶ ὡς ἄθος διαμένουν.

Δίκιο είχε ο Wagner που απέρριψε το *διαμένουν* του χφ. και πρότεινε να διαβάσουμε *διαβαίνουν*²⁷. Αυτό που χρειάζεται στο δεύτερο ημιστίχιο είναι, παράλληλα με το πρώτο, έκφραση της εξέλιξης προς το χειρότερο (πρβ. π.χ. τον στ. 226). Αυτό εκφράζεται ικανοποιητικά από το *διαβαίνουν* του Wagner. Πιο μακριά από την παράδοση του κειμένου, αλλά πιο σαφές θα ήταν το *μαραίνουν*, που χρησιμοποιείται λίγο παρακάτω (στ. 226: καὶ ὡς χόρτος ἐμαράνθη).

Για μετρικούς λόγους (τόνος της 11ης συλλαβής) μου φαίνεται προτιμότερο να αποκατασταθεί στο δεύτερο ημιστίχιο ο κρητικός τύπος *ἄθος*, που ίσως να μην ήταν οικείος στον αντιγραφέα και αντικαταστάθηκε με τον πιο κοινό τύπο *ἄθος*. Πρβ. και *Απόκοπος*, στ. 409 Ἄθος ἦτον ἡ δόξα των, λουλούδι ἡ χαρά των²⁸, όπου η δεύτερη έκδοση παραδίδει *ἄθος* και ἡ πρώτη *ἄνθος*.

223 ὡσὰν ἐψὲς τοῦ φάνησαν ἦσαν οἱ χρόνοι ἐκεῖνοι.

Συντακτικά πιο σωστό θα ήταν αν γράφαμε εδώ (ἐ)φάνηκεν. Ο αντιγραφέας θα επηρεάστηκε από τον πληθυντικό ἦσαν που ακολουθεί.

224 Το χφ. έχει εδώ *ἐλεινός*.

226-27 Ὡσὰν κερὶν ἐφάνηκεν καὶ ὡς χόρτος ἐμαράνθη
καὶ ὡσὰν ἀπὸ τὸ πρόσωπον τῆς γῆς ἐπαραπάρθη.

Ειδικά για λόγους ομοιοκαταληξίας, μου φαίνεται προτιμότερο να διαβάσουμε *ἐμαράθη* αντί για το *ἐμαράνθη* του χφ.

Όπως και στον στ. 221, θα περίμενε κανείς και εδώ δύο παράλληλα ημιστίχια, ειδικά επειδή και οι δύο εικόνες («κερί» και «χόρτος») ανήκουν στις πιο προσφιλείς σε ηθικοδιδασκτικά κείμενα εικόνες για την παροδικότητα όλων των εγχοσμίων. Προς αυτή την κατεύθυνση θα μπορούσε να μας οδηγήσει μια

26. Ο Παναγιωτάκης, 1991, σ. 130, υποστηρίζει το αντίθετο. Σε τρεις στίχους του *Απόκοπου* (στ. 5 *εις*, 158 *εις* και 334 *ἐκ*) δέχεται συνίζηση ανάμεσα στα ημιστίχια και αυτό το χαρακτηρίζει ως «φαινόμενο όχι ασυνήθιστο στη γραπτή παράδοση των κειμένων του είδους». Σ' αυτό το τελευταίο έχει βέβαια δίκιο. Στα χειρόγραφα των πρώιμων νεοελληνικών κειμένων βρίσκει κανείς πολύ συχνά υπέρμετρους στίχους, όπου το υπέρμετρο στοιχείο αποτελείται από το πλήρες *εις* (σε διάφορα σημεία του στίχου, και χωρίς να προηγείται φωνήεν). Οι εκδότες θεωρούν τέτοιες γραφές ως συνέπειες της μόρφωσης του αντιγραφέα και γράφουν στην κριτική έκδοσή τους τον συγκεκριμένο τύπο.

27. Ο Κριαράς, σ. 58, στα σχόλια στον στ. 221, σωστά διευκρινίζει πως ο Wagner από αναγνωστικό λάθος διαβάζει *διαβαίνουν*.

28. Τέτοιο στίχο υπαινίσσεται ο Κριαράς, σσ. 58-59.

μικρή επέμβαση, που μας την υποδεικνύει μια διαφορετική γραφή του χφ. V στον *Απόκοπο*, στ. 13-14: αντί για το *ἐχάθηκεν* παραδίδει δύο φορές *ἠφάνισεν* (του ρ. *ἀφανίζω* με αμετάβλητη σημασία). Ο αντιγραφέας του V, παρασυρμένος από τους αρκετά συχνούς τύπους του *φαίνομαι* (και ίσως και από την κατάληξη του *ἐδιάβηκεν* στον προηγούμενο στίχο) έγραψε *ἐφάνηκεν* αντί για το αρχικό *ἐφάνισεν* ή *ἠφάνισεν*. Για τους δύο τύπους της αύξησης στη Ρίμα του Πικατόρου βλ. σχόλια στον στ. 508.

228 *τοῦ πραγματευθῆ*. Δεν συμφωνώ με την άποψη πως τέτοια δείγματα μιας «υπέρορθης» ορθογραφίας πρέπει να γίνονται δεκτά σε κριτικές εκδόσεις²⁹. Παρόμοιες περιπτώσεις βρίσκονται στους στ. 341 (*φθαίγω*), 451 (*πρωτοφθαίστης*), 519 (*φθέρνα*) και 551 (*ἴσχιος*³⁰). Και στο χειρόγραφο του *Απόκοπου* παρατηρούνται παρόμοιες περιπτώσεις: *ἀνάφθουν* στ. 94, *σχηλία* (= σκυλία) στ. 124. Δεν παύουν βέβαια να έχουν ενδιαφέρον από γλωσσολογική άποψη, όπως σωστά υπογράμμισε ο Χρ. Χαραλαμπίδης στην ανακοίνωσή του στο Ζ' Διεθνές Κρητολογικό Συνέδριο στο Ρέθυμνο. Τέτοιοι τύποι όχι μόνο γράφονταν, αλλά σίγουρα θα λέγονταν από ορισμένους ομιλητές. Γι' αυτό πρέπει να αναγράφονται στο κριτικό υπόμνημα των εκδόσεων και να σχολιάζονται στις σημειώσεις.

229 *ὁποῦ ἀγοράζει καὶ πουλεῖ τῆς πραγματείας τὸ δῶρον*.

Μετά τη λ. *πραγματείας* παραξενεύει τὸ δῶρον. Οι σημασίες που δίνει ο Κριαράς δεν ταιριάζουν και πολύ. Ούτε τα ιταλικά λεξικά που συμβουλευτήκα δίνουν ικανοποιητικό παράλληλο για τη σημασία αυτή.

230 *Διατὶ καὶ ὁ κόσμος φόρος ἔν' καὶ ἡμεῖς πραγματευτάδες*

Αν θέλαμε να σώσουμε το χωρίο 218-41 (βλ. σχόλια εκεί) ως αρχικά λόγια του Χάρου, τότε αντί για το *ἡμεῖς* πρέπει να διαβάσουμε *ὕμεις*. Η (πρώτη) έκδοση του *Απόκοπου* δίνει ορισμένα παράλληλα (βλ. Παναγιωτάκης, 1991, σ. 149: στ. 315, 387, 524) για τους τύπους του *ἡμεῖς*, όχι όμως και για το *ὕμεις*.

234-35 *Χαρὰ λοιπὸν στὸν ἄνθρωπον ὁποῦ στὸ σπίτι τοῦ 'σαν
ξένα, πτωχὰ καὶ ἀμάλωτα καὶ ἀπὸ τὸν βίον του ἐζοῦσαν*.

Πρβ. *Απόκοπος*, στ. 213-16, όπου όμως «οἱ πατέρες» προτρέπουν τις χήρες να δώσουν την περιουσία τους στις εκκλησίες και όχι στους φτωχοῦς: *Χαρὰ ὁποῦ βάλῃ εἰς ἐκκλησιὰς κι ὄχι³¹ πτωχοῦ νὰ δώσῃ*.

29. Για το φαινόμενο βλ. John Schmitt, *Ueber phonetische und graphische Erscheinungen im Vulgärgriechischen*, Leipzig 1898.

30. Ο τύπος *ἴσχιος* ή *ἠσχιος* (βλ. Κριαράς, *Λεξ.*, λ. *ἠσχιος*), παρόλο που κατά τη γνώμη μου δεν θα έπρεπε να γίνει δεκτός σε κανένα από τα λογοτεχνικά κείμενα όπου παραδίδεται από κάποιο μάρτυρα, δεν πρέπει βέβαια να διαγραφεί ως γνήσιος μεσαιωνικός ελληνικός τύπος του σκιά.

31. Η γραφή *ὄχι* του Α είναι βέβαια πολύ προτιμότερη από το *ἔχει* του Β, όπως σωστά υπογραμμίζει ο Παναγιωτάκης, 1991, σ. 120.

244-45 *Λέγω του: «Τά 'πες ἤκουσα καὶ λόγον δὲν χωρίζεις,
καὶ λάθος δὲν ἠύρισκεται, ἀμ' ἔναι σὰν τ' ὀρίζεις.*

244 *χωρίζει* χφ.: *χωρίζεις* Κριαράς. Το κείμενο του Κριαρά («και δεν διακρίνεις ή δεν ξεχωρίζεις κανένα λόγο») δεν δίνει νόημα. Η σημασία του δίστιχου πρέπει να είναι: «'Ακουσα αυτά που είπες και έχεις απόλυτα δίκιο, είναι έτσι όπως λες». Θα πρέπει μάλλον να διαβάσουμε *καὶ λόγος δὲν χωρίζει* (και δεν χωρά καμιά λέξη, κανένα επιχείρημα).

247 *Δεῖξε μου αὐτοὺς ὁποῦ περνοῦν στήν γέφυραν ἐτούτην».*

Το χφ. επιβεβαιώνει την ορθότητα της διόρθωσης που είναι διατεθειμένος να κάνει κανείς: *ὁποῦ περνοῦν τὴν (ὄχι στήν) γέφυραν.*

250 *Καὶ τάχατε, ὡς μ' ἐφάνηκεν —λέγω σου ὅσον εἶδα—*

Το *μ' ἐφάνηκεν* θα πρέπει να διορθωθεί σε *μοῦ 'φάνηκεν*; Στους άλλους στίχους ο Πικατόρος χρησιμοποιεῖ συστηματικὰ τη γενική της προσωπικής αντωνυμίας ως ἔμμεσο αντικείμενο με τα ρήματα *φαίνομαι* και *φανίζομαι*, βλ. στ. 3, 5, 12, 31, 38, 44, 52, 62, 74, 176, 223, 280.

Αυτή είναι η πρώτη και μοναδική φορά που ο Πικατόρος απευθύνεται στον αναγνώστη. Στους εισαγωγικούς στίχους (βλ. στ. 1-4) δεν προσφωνεῖται κανένας. Και αφού το τέλος του ποιήματος έχει χαθεί, δεν μπορούμε ούτε απ' εκεί να βγάλουμε συμπεράσματα ως προς την ορθότητα της προσφώνησης αυτής.

251 *ἀπὸ τὸν δρόμον τὸν πολὺν μαῦρα λαγκάδια ἐπήδα.*

Η λ. *δρόμος* μοιάζει να χρησιμοποιεῖται και με τη σημασία του «τρέξιμο» (βλ. στ. 18, 253). Ο Κριαράς, *Λεξ.*, δεν ξέρει αυτή τη σημασία του «δρόμος» (πρβ. ὁμως *Αρμούρη* (Αλεξίου) στ. 36 *αποδρομού* = με τρέξιμο). 'Η μήπως η λέξη αντικατέστησε το γλάκι ή, πιο πιθανόν, το *δράμειν*;

259-60 *Λέγει μου: «Αὐτὸς ὁ θρηνησμὸς ἐβγαίνει ἐκ τὸ φουσατό
ἀρίφνητον καὶ ἐξάκουστον ἀπὸναι ἐδῶ ἀποκάτω·*

Ο διασκελισμός ανάμεσα στους στίχους απαιτεῖ ἐδῶ την επανάληψη του οριστικού άρθρου: τ' *ἀρίφνητον*.

261 *ὀπὸν' χφ.* Ο Κριαράς σιωπηλά διόρθωσε σε *πού 'ν'* πρβ. και στ. 39, ὅπου και εκεί ο Κριαράς διορθώνει, χωρίς να χρειάζεται, το *ὀπὸν'* που παραδίδει το χφ. Θα ἔπρεπε ἐδῶ τουλάχιστο να γράψει *πὸν'*. Για τη χρήση της κράσης στον Πικατόρο βλ. στ. 38 *μόφάνη* και σχόλια στον στ. 39.

263-64 Το χφ. έχει ως εξής:

*Λοιπὸν κατέβα, πέξευσε νὰ μῶ νὰ δῶ τὸ θρῆνος
καὶ νὰ πεζεύσει (sic!) πάραυτα ἐπέξευσε κ' ἐκεῖνος.*

Το δίστιχο έτσι όπως παραδίδεται δεν ευσταθεῖ. Μέχρι τώρα οι εκδότες (Wagner, Κριαράς) διόρθωσαν το *πεζεύσει* σε *πεζεύσω*, για να είναι σε αρμονία με

το να *μπῶ* να *δῶ* του προηγούμενου στίχου. Και έτσι όμως υπάρχουν δύο βασικές αντιρρήσεις στο κείμενο, όπως αποκατάσταθη: 1. Αν υποθέσουμε πως ο Χάρος απευθύνει τον στ. 263 (και 264), όπως τους στ. 259-62, στον άνθρωπο, τότε ο Χάρος ο ίδιος θέλει να δει τὸ *θρῆνος* των νεκρών, κάτι που είναι σε αντίθεση με τα συμφραζόμενα, όπου ο Χάρος έχει ήδη προθυμοποιηθεί να είναι ο (παντογνώστης) ξεναγός για τον άνθρωπο. 2. Αν δεχτούμε πως μιλά εδώ ο άνθρωπος, το δίστιχο νοηματικά μοιάζει να είναι σωστό. Ο άνθρωπος λέει τον στ. 263 και το πρώτο ημιστίχιο του 264 στον Χάρο. Στο δεύτερο ημιστίχιο του 264 συνεχίζει την αφήγηση σε μας. Ενώ φαινομενικά το δίστιχο ερμηνεύεται έτσι ικανοποιητικά, το ύφος δεν ταιριάζει. Ο άνθρωπος μπορεί να βρίζει τον Χάρο (στ. 291 κ.ε.), διαταγές δίνει μόνον ο Χάρος. Επομένως το *κατέβα* κτλ. αποκλείεται να λέγεται από τον άνθρωπο στον Χάρο.

Έχουμε επομένως δύο σίγουρα στοιχεία: 1. το πρώτο ημιστίχιο 263α (*Λοιπὸν κατέβα, πέξευσε*) το λέει ο Χάρος στον άνθρωπο. 2. από το δεύτερο ημιστίχιο του 264 (*ἐπέξευσεν κὶ ἐκεῖνος*) κ.ε. μιλά ο αφηγητής σε μας. Η συνέπεια αυτών των διαπιστώσεων είναι ότι πρέπει να διορθώσουμε το να *μπῶ* να *δῶ*, που δεν μπορεί παρά να απευθύνονται στον άνθρωπο, σε να *μπῆς* να *δῆς*. Η διόρθωση αυτή επιβεβαιώνεται από τον στ. 271, όπου ο Χάρος λέει στον άνθρωπο: *Σίμωσε κοντὰ νὰ δῆς τὴν ἄγριαν κοίτη*.

Στον στ. 264 θα μπορούσε κανείς να διορθώσει, ύστερα από τα παραπάνω, το να *πεζύση* σε να *πεζεύσης*. Μικρότερη όμως επέμβαση, που εξηγεί και το αντιγραφικό λάθος, μου φαίνεται η αποκατάσταση του απαρέμφατου: *καὶ τὸ πεζεύσει*. Η ορθότητα της διόρθωσης αυτής αποδεικνύεται από το ότι πολύ συχνά, ύστερα από τη σύνταξη αυτή του απαρέμφατου, ο Πικατόρος χρησιμοποιεί το χρονικό επίρρημα *πάραυτα* (βλ. στ. 26, 45, 282 και 347). Αυτός είναι και ο λόγος για τον οποίο προτίμησα αυτή τη διόρθωση από το να *πεζεύσω* των Wagner και Κριαρά.

Οι αλλαγές στο κείμενο πρέπει να οφείλονται στον αντιγραφέα, που δεν μπορούσε να εννοήσει πως μέσα στο δίστιχο ο ποιητής αλλάζει ομιλητή.

Η τελική μορφή του δίστιχου γίνεται η εξής:

Λοιπὸν κατέβα, πέξευσε νὰ μπῆς νὰ δῆς τὸ θρῆνος».
Καὶ τὸ πεζεύσει πάραυτα ἐπέξευσεν κ' ἐκεῖνος.

267-68 *Καὶ ὡσὰν παρέκει τοῦ δεντροῦ εἶδα θεριὸν ἀσπίδα*
καὶ ἦτον εἰς πλάκαν κέρκελον δεμένο³² μ' ἄλυσιδα.

Το φρικιαστικό στοιχείο του *θεριὸν ἀσπίδα*, που φυλάγει την είσοδο στον τόπο όπου βρίσκονται οι νεκροί, παραμένει χωρίς συνέχεια και κάπως ξεκρέμαστο· για το μοτίβο βλ. Thompson, 1957, αρ. B.11.6.6 (Dragon guards bridge to

32. Ο Μανούσακας, 1947, σ. 211, διορθώνει το *κέρκελον δεμένος* του χφ. σε *κέρκελος δεμένος*.

otherworld). Ο στ. 268 δεν έχει πια υποκείμενο το *ἀσπίδα*, αλλά το *κιρκέλι* (βλ. και σημ. 32).

273-74 *Καὶ ἀπὸ τὴν χέραν μ' ἔπιασεν κ' εἶπα του: «'Ομπρὸς ἐσὺ ἔμπα»
κ' ἐγὼ ξοπίσω ἐκλούθουν του στὴν μαυρισμένη τρύπα.*

Παρά τις επιφυλάξεις του Κριαρά (κριτικό υπόμνημα) θα προτιμούσα να γράψουμε στον στ. 273 *ἐσὺ 'μπα* (για τον τύπο βλ. στ. 40 *τό 'μπα*). Η γραφή του χφ. *ἐσὺ ἔμπα* δεν διαβάζεται και δεν κατανοείται από τον αναγνώστη ως γραφή που ομοιοκαταληκτεί με το *τρύπα*.

281-82 *Καὶ τάχα πόρταν ἤνοιγε κ' εἶπε μου νὰ σιμώσω
καὶ ἄμαν τ' ἀνοίξει, πάραυτα ἐμπήκαμεν ἀπέσω.*

Ο Κριαράς σωστά θεωρεί το *ἀνοίξει* ως απαρέμφατο (αν ήταν υποτακτική, θα έπρεπε να γράψει *ἄμαν τὴν ἀνοίξη*). Ο συνδυασμός όμως του νεοτερικού *ἄμαν* με την αρχαϊστική σύνταξη *τῶ ὀρίσει* μου φαίνεται σολοικισμός. Γράφω *ἄμα*, βλ. σχόλια στους στ. 169 και 391.

Ύστερα από την έκδοση του Κριαρά μάς έγιναν γνωστές αρκετές περιπτώσεις όπου χρησιμοποιείται ο ιδιωματικός τύπος του *ἀπέσω*, το *ἀπόσω*. Για τα χωρία βλ. Φαλιέρος, *Ιστ.*, Λεξιλόγιο, λ. *ἀπόσω*, όπου προτείνεται και η διόρθωση αυτού του στίχου.

283-88 *Κ' ἐκ' εἶδα ἀφέντες, ἄρχοντες, στρατιῶτες καὶ ρηγάδες
καὶ βασιλῆδες φοβεροὺς καὶ ὄμορφους ἀμιράδες
καὶ παλικάρια καὶ παιδιά, κοράσια ἀναπλεγμένα
κ' εἶχαν εἰς τοὺς σφονδύλους τοὺς σκουλήκια φωλεμένα.
Καὶ κείτονται τὰ ταπεινὰ σὰν πρόβατα σφαμένα
κ' ἔχουν τὰ χέρια σταυρωτά, τὰ μάτια καλυμμένα.*

Έχω κάποια αμφιβολία για τη γνησιότητα του δίστιχου 285-86 (ειδικά για τα φρικαστικά στοιχεία). Φαίνεται όμως να επιβεβαιώνεται από τους στ. 293 κ.ε.

Ύστερα από το *εἶχαν* του στ. 286, θα περίμενε κανείς και εδώ τύπους του παρατατικού *κείτονταν* και *εἶχαν*. Αν όμως δεχτούμε πως οι στ. 285-86 αποτελούν προσθήκη, τότε λύνεται το πρόβλημα ως προς τη διατύπωση σε ενεστώτα.

289-90 *Κ' ἐγὼ πολλὰ λυπήθηκα καὶ ἀρχίζω νὰ φωνάζω
καὶ μὲ τὴν γλώσσαν δυνατὰ τὸν Χάρον ἀτιμάζω.*

Πιο συνεπές μου φαίνεται να γράψει κανείς εδώ, παράλληλα με το *ἀρχίζω* να *φωνάζω* του στ. 289, *καὶ μὲ τὴν γλώσσαν δυνατὰ τὸν Χάρο ν' ἀτιμάζω*, πρβ. στ. 548.

291-92 *Λέγω του: «Χάρε δολερὲ καὶ μυριολυπημένε,
ἐχθρὲ τ' ἀνθρώπου τοῦ λεينوῦ, πάντοτες βουλισμένε.*

† *μυριολυπημένε* †. Η ερμηνεία του Κριαρά «ο μυρίας λύπας παρέχων» (Γλωσσάριον και Λεξ.), μου φαίνεται απίθανη (το ρ. *μυριολυπούμαι* με την κανονική σημασία χρησιμοποιείται στον *Απόκοπο*, στ. 167, *πολλά ν' ἀναστενάξετε, νὰ μυριολυπηθῆτε*). Η λέξη πρέπει, κατά τη γνώμη μου, να αντικατέστησε ένα άλλο, ηχητικά (;) παρόμοιο, επίθετο που να ταιριάζει με το *Χάρος*. Το λάθος του αντιγραφέα πρέπει να οφείλεται στην παρερμηνεία του επιθέτου που προηγείται: *δολερέ*. Η λέξη εδώ δεν χρησιμοποιείται με την κανονική έννοια του «ταλαίπωρος», «δυστυχημένος», αλλά με τη σημασία του «δόλιος». Μια λέξη σαν το *μυριοασβολωμένε* θα ταίριαζε ως προς τη σημασία, επειδή ο γραφέας του V και αλλού απομακρύνει τη λ. *ἀσβολωμένος* από το κείμενό του (βλ. σχόλια στον στ. 328).

293-97 *καὶ δὲν λυπᾶσαι τοὺς καλοὺς ἄντρες τοὺς ἀνδρειωμένους,
τοὺς ἄρχοντας, τὲς λυγερὲς καὶ νέους κατακαμένους*³³
*νὰ τοὺς ἀρπάξης μὲ σφαγὴν ἕκ τὰ χέρια τῶν τινάδων,
διὰ τὲς θλίψεις καὶ πικριὲς καὶ πόνους τῶν μανάδων;
Ἄσι τους, μαῦρε Χάροντα, νὰ πολεμοῦν τὰ κάστη...*

294 Παρόλο που λίγο πιο κάτω χρησιμοποιείται ο τύπος της αιτιατικής *πατέρας* (στ. 316), μου φαίνεται απίθανο ο ίδιος ποιητής δίπλα στο *τοὺς ἄντρες* και *τὲς λυγερὲς* να γράφει και *τοὺς ἄρχοντας*. Προτείνω να διορθώσουμε και στις δύο περιπτώσεις.

Δεδομένου ότι όλες οι κατηγορίες που απαριθμούνται εδώ συνοδεύονται από το οριστικό άρθρο, θα ήμουν διατεθειμένος να προσθέσω το άρθρο και στους *νέους*.

295-97 Το *διὰ τὲς θλίψεις* κτλ. (στ. 296) δεν συνδέεται με το *νὰ τοὺς ἀρπάξης* (στ. 295), αλλά είτε με το *καὶ δὲν λυπᾶσαι* (στ. 293) είτε με τους στίχους που ακολουθούν: *ἄσι τους, μαῦρε Χάροντα*. Στην πρώτη περίπτωση πρέπει να υποθέσουμε πως ο αντιγραφέας άλλαξε τη σειρά των στίχων 295 και 296 (και έτσι όμως παραμένει αρκετά πολύπλοκη η σύνταξη). Προτιμότερο μου φαίνεται ο στ. 296 να συνδέεται με τους στ. 297 κ.ε.³⁴ Η πιο εύκολη λύση, που δεν εξηγεί όμως τη γραφή του χειρογράφου, είναι να διαβάσουμε *μὴν τοὺς ἀρπάξης*.

295 Ο Κριαράς (σχόλια στον στ. 154) παραπέμπει για τη χρήση της λ. *τινάδες* στη *Συμφωρὰ της Κρήτης*, στ. 21-22, του Μανόλη Σκλάβου:

Καὶ ρίκτηι σπίτια ἀρχοντικά, παλάτια τῶν κριτάδων,

33. Το *κατακαμένους* είναι διόρθωση του Κριαρά. Το *χφ.* έχει *κατακομένους*. Πολύ προτιμότερη βέβαια φαίνεται το *κανακαμένους* που προτείνει ο Μανουσάκας, 1947, σσ. 211-12.

34. Με αυτό τον τρόπο, όμως, εισάγουμε διασκελισμό ανάμεσα σε δύο ημιστίχια, πράγμα αρκετά σπάνιο σε πρώιμα νεοελληνικά κείμενα, όχι όμως στον Πικατόρο, όπου, π.χ., η λ. *πάραυτα* πρέπει πολύ συχνά να διαβάζεται με διασκελισμό (βλ. στ. 26, 45, 264, 282 και 347).

*ἐκκλησιῶν καμπαναριὰ καὶ ἄλλων*³⁵ πτωχῶν τινάδων.

Αν είναι η μόνη ἄλλη περίπτωση, αυτό σημαίνει πως η λ. τινάδες απαντά μόνο σε κείμενα που παραδίδονται στο χφ. V.

301-02 *Καὶ παῖρνε καὶ τοὺς ἄτυχους καὶ γέροντες ἐκ τάφια
κουτσούς, τυφλούς, παράλυτους ρίκτη τους ἴς μαῦρα θάφια...*

Το δεύτερο (και ἴσως και το πρώτο) καὶ του στίχου είναι προβληματικό. Ὑστερα από την παράκληση των στ. 293-94 («ἀφησε τους ανδρειωμένους, τους ἄρχοντες, τις λυγερές και τους νέους»), πιο λογικό θα ήταν αν ο στίχος ἄρχιζε με έναν εναντιωματικό σύνδεσμο ὅπως το μά. Πιο ενοχλητικό ἀκόμα είναι το δεύτερο καί, που δεν μπορεί παρά να ερμηνευθεῖ ως «επίσης», κάτι που είναι σε ἀντίθεση με τα συμφραζόμενα. Μάλλον πρέπει να διορθωθεῖ σε ἐκ. Προτείνω επομένως να διαβάσουμε *Μὰ παῖρνε ἐκ τοὺς ἄτυχους*.

ἐκτάφια. Ο Κριαράς το τυπώνει ως δύο λέξεις και θα το ερμηνεύει μάλλον ως «ἀπό τους τάφους». Η ερμηνεία αυτή ὅμως δεν ἀποδίδει σωστά το νόημα. Δίκιο είχε ο Wagner που το εξέδωσε ως μία λέξη. Η λέξη *ἐκτάφιον*, που δεν μου είναι γνωστή ἀπό αλλοῦ, θα σημαίνει μάλλον «λείψανο».

304 Εδώ τελειώνει η παράκληση του ἀφηγητή και κλείνουν τα εἰσαγωγικά.

306 *αὐτόν ἄπιλογάτον*. Ἐτσι διόρθωσε ο Κριαράς το *αὐτόν* του χειρογράφου. Η χρήση ὅμως του τελικού ν, και σε οὐδέτερα ονόματα και ἀντωνυμίες, είναι αρκετά ἐκτεταμένη, πρβ. π.χ. *ἐκ τὸ θεριὸν ἐκεῖνον*, στ. 17 (πρβ. και στ. 20), *αὐτόν τὸ ρώτημα*, στ. 394, *ἕναν δεντρὸν*, στ. 443, *μ' ἕναν λεεινὸν τομάριν*, στ. 529. Ἐτσι προτιμῶ να κρατήσω το *αὐτόν*, ερμηνεύοντάς το ως οὐδέτερο τύπο της προσωπικῆς ἀντωνυμίας.

309-14 Οι στίχοι αυτοί βρίσκονται ἀνώνυμοι, σχεδόν αυτοῦσιοι στο χειρόγραφο του Αρχαιολογικοῦ Μουσείου Ηρακλείου (A)³⁶, αρ. 5, φ. 300^v (Μαυρομάτης, 1979, σσ. 121-22). Παρακάτω παραθέτω τους στίχους κριτικά ἀποκαταστημένους:

*Μὰ τοῦτο ἤξεῦρε το ἀπὸ ἴμε κι ἔχε το πάντα θάρρος
πὼς δὲ χαρίζει προτιμὲς στὸ θάνατον ὁ Χάρος.
Βλέπεις ἐτοῦτο τὸ βαστῶ τὸ σιδερὸ δοξάρι*

35. Το ημιστίχιο 22β δεν με ικανοποιεῖ. Ἀντί για ἄλλων ἀπαιτεῖται ἕνα οὐσιαστικό (κελλιὰ, καὶ ἀλῆς), παράλληλα με τα οὐσιαστικά στα ἄλλα ημιστίχια (σπίτια, παλάτια και καμπαναριὰ), ἢ ἐνδεχομένως ἕνας ἄλλος τύπος του ἄλλος: ἄλλα (δηλ. σπῖτια).

36. Ευχαριστῶ τον φίλο συνάδελφο Θεοχάρη Δετοράκη που φρόντισε ὥστε να πάρω φωτοτυπία του σχετικοῦ φύλλου του χειρογράφου, και τον κ. Χ. Κριτζά, Διευθυντὴ του Αρχαιολογικοῦ Μουσείου Ηρακλείου, που μου ἐπέτρεψε να συμβουλευτῶ το ἴδιο το χειρόγραφο στο γραφεῖο του.

καὶ τὲς σαῖτες τὲς βαστῶ καὶ τὸ μακρὸ κοντάρι;
 Τοῦτα δοξεύγου ἄρχοντες, ἀφέντες καὶ κριτάδες,
 τοὺς δυνατοὺς σκοτώνω τους, τοὺς ἄπιαστους πληγώνω³⁷.

Το κείμενο του Πικατόρου στην έκδοση του Κριαρά, σύμφωνα με το χειρόγραφο V, είναι το εξής:

Μά 'ξευρε τοῦτο ἀπὸ μὲν' κ' ἔχε το πάντα θάρρος
 πὼς δὲν χαρίζει προτιμὴν στὸν θάνατον ὁ Χάρος.
 Βλέπεις ἐτοῦτον τὸ βαστῶ τὸ σιδερό δοξάρι
 καὶ τὴν σαῖταν τὴν βαστῶ καὶ τὸ μαῦρο κοντάρι;
 Τοῦτα δοξεύουν βασιλεῖς, ἀφέντες καὶ ρηγάδες·
 τοὺς δυνατοὺς πληγώνουσιν, τοὺς ἄπιαστους σκοτώνου.

Στους στ. 309-10 οι διαφορές είναι σχετικά μικρές. Τον πληθυντικό προτιμές θεωρώ δυσκολότερη γραφή από το προτιμὴν του V.

311 Δεν βρήκα έως τώρα παράλληλα για το μοτίβο του σιδερού δοξαριού, με το οποίο ο Χάρος θα σκότωνε τους ανθρώπους. Στο ευρετήριο των μοτίβων του Thompson μνημονεύονται «σιδερένια όπλα», όπως το «σιδερένιο ρόπαλο» ενός γίγαντα (F 531.4.5.1), τα «σιδερένια όπλα» («βέλη» μάλλον) του ηλίου (A 739.9) και «σιδερένιο κοντάρι» (A 2231.7.3). Στα λαϊκά αυτά κείμενα ένα σιδερό δοξάρι είναι ακατανόητο. Μια λύση θα ήταν να δεχτούμε πως οι λέξεις που ομοιοκαταληκτούν άλλαξαν θέση, ακριβώς όπως υποφιαζόμαστε και για το δίστιχο 402-03. Με τη σειρά αυτή ταιριάζει και πολύ καλύτερα το *τοῦτα δοξεύουν* του επόμενου στίχου. Βλ. όμως σχόλια στον στ. 312.

312 Ο πληθυντικός *σαῖτες* του A φαίνεται πολύ πιο πιθανός: κάποιος που δείχνει τα όπλα του δεν μιλά για ένα βέλος· ο αντιγραφέας του V πρέπει να επηρεάστηκε από τα άλλα όπλα που περιγράφονται στον ενικό (*δοξάρι, κοντάρι*).

τὸ μακρὸ κοντάρι του V είναι, και ως έννοια και μετρικά, προτιμότερο από το μαῦρο, που θα ήταν ένα από τα σπάνια παραδείγματα της τονισμένης τρίτης συλλαβής (βλ. σχόλια στους στ. 3-4)³⁸.

Η μορφή του στίχου αυτού, παρόλο που είναι σε δύο σημεία μάλλον ανώτερος από το κείμενο του V, έχει και αυτή ένα στοιχείο κοινό με το V, που κατά τη γνώμη μου δεν είναι αρχικό: το *τὲς βαστῶ*, που βρίσκεται στο ίδιο σημείο του στίχου με το *τὸ βαστῶ* του προηγούμενου στίχου, αποκλείεται να είναι η

37. Ενδεχομένως θα μπορούσε κανείς να διαβάσει, ξεκινώντας από το αβέβαιο *πληγώνει* του στ. 6:

*Τοῦτο δοξεύγει ἄρχοντες, ἀφέντες καὶ κριτάδες,
 τοὺς δυνατοὺς σκοτώνει τους, τοὺς ἄπιαστους πληγώνει.*

Για τις συνέπειες μιας τέτοιας γραφής βλ. παρακάτω, σχόλια στον στ. 313.

38. Αν γίνει δεκτή η πρόταση να αλλάξουν θέση τα *δοξάρι* και *κοντάρι* (βλ. σχόλια στο στ. 311), το επίθετο *μακρὸ* προσδιορίζει τη λ. *δοξάρι*, πράγμα όχι και τόσο φυσικό.

αρχική γραφή³⁹. Ακριβώς όπως οι λέξεις *δοξάρι* και *κοντάρι*, πρέπει μάλλον και το *σαΐτες* αρχικά να είχε ένα επίθετο ως προσδιορισμό: το ίδιο το κείμενο του Πικατόρου υποδεικνύει το *πικριές* ή *πικριές*, ένα επίθετο που χρησιμοποιείται και στον στ. 327 για ένα όπλο: *και με την λόγχη την πικριά*. Αυτό θα σήμαινε μάλλον πως και τα δύο χειρόγραφα, το A και το V, προέρχονται από ένα κοινό πρότυπο.

313 Ο στίχος αποτελεί ένα από τα δέκα περίπου μονόστιχα που αριθμεί η *Ρίμα*. Είναι απαραίτητος και υποστηρίζεται άλλωστε και από το χφ. A. Παρόλο που θα ήταν πολύ εύκολο να το αναπτύξει κανείς σε δίστιχο (βλ. το εξάστιχο 160-65), πρέπει να δεχτούμε πως και το πρότυπο των A, V είχε κιόλας αυτή τη μονόστιχη γραφή.

Ο ενικός *τοῦτο δοξεύγει*, που διάβαζε ο Δετοράκης 1977-78, στο A, είναι, κατά τη γνώμη μου, ο μόνος σωστός, και όχι ο πληθυντικός *τοῦτα δοξεύουν* του V ή το *τοῦτα δοξεύου* του A. Μόνο το *δοξάρι δοξεύγει*, όχι και το *κοντάρι*. Με τον ενικό αυτό θα επιβεβαιωνόταν άλλωστε ο ενικός όλων των ρηματικών τύπων στους στ. 316-19 στο V, που ο Κριαράς διορθώνει σε πληθυντικό. Τώρα που και η γραφή του A δίνει τον πληθυντικό, διστάζω να διορθώσω προς αυτή την κατεύθυνση.

Η επιλογή ανάμεσα στις λέξεις που ομοιοκαταληκτούν *ρηγάδες* και *κριτάδες* δεν είναι εύκολη. Το *ρηγάδες* θα μπορούσε να χαρακτηριστεί ευκολότερη γραφή μετά το συνώνυμο (βλ. στ. 168) *βασιλείς*. Οι δυο λέξεις απαντούν όμως συνδυασμένες και στους στ. 283-84. Παρά την ύπαρξη των στ. 283-84, έχω μια ελαφριά προτίμηση για τη γραφή του A. Δεν αποτελούν κλιμάκωση οι *βασιλείς, άφέντες και ρηγάδες*.

314-15 *τοὺς δυνατοὺς πληγώνουσιν, τοὺς άπιαστους σκοτώνου
και τοὺς ψηλοπερήφανους δοξεύουσιν τοῦ τόνου.*

Με μεγάλο ενδιαφέρον περιμέναμε τους επιπλέον στίχους που θα είχε το χφ. A, σύμφωνα με την πρώτη περιγραφή του Δετοράκη, 1977-78. Δυστυχώς το A έσωσε μόνο τον στ. 314: *τοὺς δυνατοὺς σκοτώνω τους, τοὺς άπιαστους πληγώνω*.

Λογικά η μορφή του στίχου που παρουσιάζει το A μου φαίνεται προτιμότερη: ο Χάρος κατορθώνει να χτυπήσει ακόμη και αυτούς που κανονικά δεν πιάνονται.

Έτσι κι αλλιώς ο στίχος είναι, και με τη μία μορφή και με την άλλη, προβληματικός: ανεξήγητη παραμένει η διαφοροποίηση στον στ. 314 ανάμεσα στους δυνατούς και τους άπιαστους (ποιος άραγε είναι ο λόγος για τον οποίο ο Χάρος, που σκοτώνει όλους τους ανθρώπους, πληγώνει μόνο τους άπιαστους;) και ανερμήνευτο (βλ. παρακάτω) το *τοῦ τόνου* του στ. 315. Η ερμηνεία που δίνει ο Κριαράς στο Γλωσσάριον (*τοῦ τόνου* = «ίσχυρός») δεν με ενθουσιάζει. Η βάση, το

39. Βλ. και Παναγιωτάκης, 1991, σ. 113.

κυπριακό *’πότονος*, δεν είναι πολύ ισχυρή. Η σημασία θα πρέπει πιο πολύ να πλησιάζει προς το *τοῦ θανάτου* = *τοῦ θανατᾶ*, πρβ. στ. 535. Μήπως κρύβεται πίσω από το *τοῦ τόνου* του χφ. το *τοῦ κτόνου*; Η λ. *κτόνος* απαντά ακόμη και στον Ζωναρά.

Αν όμως δεχτούμε τη γραφή του Α στον στ. 314 ως καλύτερη, τότε ο στ. 315 πρέπει να ομοιοκαταληκτεί με το *πληγώνω*. Η γραφή *τοῦ τόνου*, που δίνει ατελή ομοιοκαταληξία, πρέπει μάλλον να εγκαταλειφθεί. Οι δυνατότητες τότε είναι πάρα πολλές, όπως άλλωστε και τα άγνωστα. Πάντως ούτε το *δοξεύουσιν* μπορεί να μείνει.

316-19 *Καὶ ξεχωρίζω ἀδελφούς, πατέρας ’κ τὰ παιδιά των
καὶ πλουτισμένους ἄρχοντες ἀπὸ τὰ γονικά των
καὶ τὲς μανάδες θλίβω τες, τὲς ὑπανδρες χηρεῦω,
βάνω τους μαῦρες φορεσιῆς καὶ ὄλες τὲς κουτρουλλεῦω.*

Το χφ. δίνει συστηματικά για όλα τα ρήματα τύπους του γ’ ενικού προσώπου, ενώ από τον στ. 320 παρουσιάζει πάλι εμφατικά (*ἐγὼ*) τον Χάρο ως υποκείμενο. Προτείνω να το διατηρήσουμε. Υποκείμενο εδώ είναι ακόμα το *δοξάρι* του Χάρου, που και στο χφ. V εννοείται στο *δοξεύουν* του στ. 313 και στο *δοξεύουσιν* του στ. 315.

316 *πατέρας* χφ. Να διορθωθεί, βλ. σχόλια στον στ. 294. Βλ. όμως και *χώρας* (στ. 158) δίπλα στο *χώρες* (στ. 120 και 134).

323 *Γράψε μέσα ’δεπά.*

328-31 *’Εδῶ στὸν Ἄδην τὸν πικρὸν καὶ ἀπολησμονημένον
κ’ εἰς τὸ φουσάτο τὸ ἄμετρον καὶ πολυπληγωμένον
δένω τους εἰς τὸν ἄλυσσον καλοῦς κακοῦς ὁμάδι
καὶ καταλεῖ τους τὸ πλακὶν καθημερνὸ στὸν Ἄδη.*

Ο τοπικός προσδιορισμός των στ. 328-29 δεν συνδέεται ούτε με τους προηγούμενους στίχους, όπου ο Χάρος δηλώνει πως σκοτώνει τους ανθρώπους, ούτε με τους στ. 330-31, που αρχίζουν με τον τρόπο με τον οποίο εισάγονται κύριες προτάσεις, χωρίς να προηγείται εμφατικός προσδιορισμός, με την επίταξη της προσωπικής αντωνυμίας: *Δένω τους*. Υπάρχει μόνον ένα σημείο ύστερα από το οποίο ταιριάζει απόλυτα ο τοπικός προσδιορισμός και όπου κατά κάποιο τρόπο είναι απαραίτητος: ύστερα από τον στ. 323. Μετά το *μέσα ’δεπά* ο Χάρος δείχνει στον αφηγητή το βασιλείο του, στους στ. 328-29. Αυτό θα σήμαινε πως οι στίχοι 324-27 αποτελούν παρεμβολή.

’Αλλα επιχειρήματα για την απόρριψη των στ. 324-27 μπορούν να βρεθούν στο λεξιλόγιο που διαφέρει αρκετά από το υπόλοιπο έργο του Πικατόρου: άπαξ λεγόμενα είναι π.χ. οι λέξεις *ὄποτε*, *ἀπάνωθεν*, *στένομαι*, *λόγη*. Μόνον εδώ εκφράζεται η ιδέα ότι ο Χάρος βγάζει τις ψυχές των ανθρώπων με το κοντάρι του.

328-29 *Ἐδῶ στὸν Ἄδην τὸν πικρὸν καὶ ἀπολησμονημένον
κ' εἰς τὸ φουσατο τὸ ἄμετρον καὶ πολυπληρωμένον*

Και στον *Απόκοπο*, στ. 106, το χφ. V παραδίδει τον στίχο με τη μορφή που έχει εδώ το χειρόγραφο στον στ. 328. Η έκδοση του 1509 έχει όμως τη δυσκολότερη γραφή τὸν ἀσβολωμένον. Η γραφή αυτή δεν αποκλείεται ούτε εδώ: το οριστικό άρθρο (και μαζί με αυτό και η γραφή ἀσβολωμένος) θα ταίριαζε καλύτερα στον στ. 328. Από την άλλη μεριά όμως, η παραλληλία με τον στ. 329 θα συνηγορούσε για τη γραφή του V.

333 Ο Κριαράς διόρθωσε, μάλλον σωστά, το *ἀνάγερτον* του χφ. σε *ἀγάγερτον*. Σημασιολογικά το *ἀνα-* δεν αποκλείεται, αλλά το *γέρνω - γερτός* δεν μπορεί να έχει τη σημασία του «γυρίζω». Ο τύπος που προτείνει ο Κριαράς είναι μικρή διόρθωση, παλαιογραφικά όμως το *ἀγιάγερτος* μου φαίνεται να είναι πιο κοντά στη γραφή του χειρογράφου. Και οι δύο τύποι είναι άπαξ λεγόμενα στη γραμματεία της εποχής, σύμφωνα με το *Λεξικό* του Κριαρά.

335 *στὸν κόσμον τὸν ἀχόρταγον, στήν γῆν ἀπάνω νὰ ἔρθουν.*

Η παραλληλία ανάμεσα στο πρώτο και δεύτερο ημιστίχιο εκ πρώτης όψεως δεν παραξενεύει. Το επίθετο *ἀχόρταγος* όμως είναι επίθετο του Ἄδη και όχι του κόσμου (πρβ. τον τίτλο του ποιήματος του Πικατόρου *Ρίμα θρηνητική εἰς τὸν πικρὸν καὶ ἀκρόρεστον Ἄδην*). Το πρώτο ημιστίχιο του στ. 335 πρέπει, επομένως, να διορθωθεί σε *ἔκ τὸν Ἄδην τὸν ἀχόρταγον*.

337 Ο Κριαράς, *Λεξ.*, διορθώνει το *ἄχριστα* σε *ἄχρηστα*.

338-39 *Λέγω του: «Λάβρα καὶ φωτιά, Χάροντα, νὰ σὲ κάψη
καὶ ὁ βασιλεὺς τοῦ οὐρανοῦ λιθάρι νὰ σὲ πάψη».*

339 Εκεί που ο Κριαράς γράφει *ὄρανός* (στ. 381, 397, 398, 411, 417, 421 και 459) το χφ. έχει πάντα την καθιερωμένη για «nomina sacra» σύντμηση, που πρέπει να αποδοθεί ως *οὐρανός*.

λιθάρι νὰ σὲ πάψη. Ο Κριαράς σημειώνει στα σχόλιά του πως πιστεύει πως ο ποιητής έγραψε *πάψη* αντί για *πέψη* για να πετύχει ομοιοκαταληξία. Τέτοια εξήγηση δεν ικανοποιεί βέβαια. Η αρχική γραφή σίγουρα δεν είναι *πέψη*, γιατί ο ποιητής σ' αυτή την περίπτωση χωρίς αμφιβολία θα έγραφε *νὰ σ ο ὐ πέψη*. Εκτός απ' αυτό η έκφραση *λιθάρι νὰ σου πέψη* (= «πέτρα να σου στείλει») δεν ηχεί σαν βαριά κατάρα, πράγμα που απαιτεί το χωρίο. Αν το *λιθάρι* είναι σωστό, η πιο μικρή επέμβαση μου φαίνεται *νὰ σ' ἀστράψη* (ο Κριαράς, *Λεξ.*, δεν δίνει παρά παραδείγματα της έννοιας «λάμπω») ή ενδεχομένως, χωρίς έμμεσο αντικείμενο, *νὰ πετάζη*.

341 *Γράψε φταίγω*. Βλ. σχόλια στον στ. 228.

344-49 *Λέγει μου: «Ξεῦρε, φίλε μου, καὶ ὁ κόσμος μύλος ἔναι*

*καὶ νοικοκύρης τὸν κρατεῖ καὶ ἀργὸς ποτὲ δὲν ἔναι·
καὶ ἄνωθεν ἔναι ὁ μυλωνᾶς —ὁ Θεὸς αὐτὸς γροικᾶται—
καὶ ἅμᾶν τ' ὀρίσει, πάραυτα ὁ μύλος εἰς μῖον κινᾶται
καὶ ἄλλους ἀλέθει καὶ μασεῖ <καὶ βάνει τοὺς στὸν "Ἄδη">
καὶ ἄλλους σηκώνει ἐκ τὸν βυθὸν τοῦ κόσμου τὸ λαγκάδι».*

Ο Πικατόρος παρουσιάζει ἐδῶ μια πολὺ σπάνια (εκχριστιανισμένη) μορφή του τροχοῦ (της Τύχης). Ἄμα ορίσει ὁ Θεός, ὁ μύλος τοῦ κόσμου ἀρχίζει νὰ γυρίζει. Ὁ Χάρος στὴν εἰκόνα αὐτὴ δὲν εἶναι δεσπότης, ἀλλὰ ἀπλῶς νοικοκύρης. Ἐκτελεῖ τὶς ἐντολές τοῦ Θεοῦ. Στους στίχους 344-47 ἡ εἰκόνα θυμίζει γενικὰ τοὺς δυτικoὺς τροχοὺς τῆς Τύχης, ἀλλὰ τότε με τὴν χριστιανικὴ ἐρμηνεία: ἡ Τύχη ἢ ὁ Χάρος γυρίζουν τὸν Τροχὸ ἀφοῦ πάρουν τὴν ἐντολὴ ἀπὸ τὸν Θεό. Θα μπορούσε κανεὶς ἐνδεχομένως νὰ σκεφτεῖ καὶ τὸν Τροχὸ τῆς Ζωῆς, ὅπως ἐμφανίζεται στο *Ποίημα τοῦ Τζαμπλάκου* καὶ σε μεταγενέστερες τοιχογραφίες⁴⁰. Οἱ στίχοι 348-49 ἀποτελοῦν ἕναν περίεργο συνδυασμό: ἀπὸ τὴν μια βλέπουμε τὴν εἰκόνα τοῦ μύλου ποῦ (σωστά) *ἀλέθει καὶ μασεῖ*, δηλαδὴ συντρίβει τοὺς ἀνθρώπους, μια εἰκόνα ὅμως ποῦ εἶναι σε ἀντίθεση με τὶς ἀντιλήψεις γιὰ τὸν Τροχὸ τῆς Τύχης, καὶ ἀπὸ τὴν ἄλλη τὴν εἰκόνα τοῦ Τροχοῦ τῆς Τύχης ποῦ σηκώνει τὸν δυστυχημένο ἀπὸ τὸν βυθὸ καὶ τὸν ξαναῦψώνει.

Ἡ διόρθωση καὶ ὁ νοικοκύρης φαίνεται αὐτονόητη, ἀλλὰ τὸ οριστικὸ ἄρθρο θὰ διευκρίνιζε ἴσως πολὺ τὸν νοικοκύρη, ποῦ θὰ κινδύνευε νὰ ταυτιστεῖ με τὸ μυλωνά, με τὸν Θεό, μια ἐρμηνεία ποῦ ἀπέρριψα στα σχόλια στους στ. 344-49.

347 Γράψε ἅμα, βλ. σχόλια στὸν στ. 169.

Τὸ ημιστίχιο 347β εἶναι υπέρμετρο, ἐκτός ἀν δεχτοῦμε συνίζηση στὴν τομὴ (μου φαίνεται νωρὶς γι' αὐτὸ τὸ φαινόμενο) ἢ διαβάσουμε τὸν κάπως νεότερο τύπο 'ς μῖον (ὁ Κριαράς, *Λεξ.*, ἔχει παραδείγματα μόνο ἀπὸ τὸν 16ο αἰώνα). Πρβ. ὅμως τὸ 'ς μία τοῦ Φαλιέρου, *Ἱστορία καὶ ὄνειρο*, στ. 718. Κάπως περίεργος φαίνεται ὁ διπλασιασμός (*πάραυτα + 'ς μῖον*), πρβ. ὅμως στ. 15 καὶ *πάραυτα μετὰ σπουδῆς*.

349 *στοῦ κόσμου τὸ λαγκάδι*. Ὁ συνδυασμός ηχεί κάπως περίεργα. Ἐνῶ χρειαζόμαστε ἐδῶ μια θετικὴ εἰκόνα (ὑστερα ἀπὸ τὸν ἀρνητικὸ προηγούμενο στίχο), ἡ λ. *λαγκάδι*, ποῦ ἔχει νὰ κάνει με βουνά καὶ γκρεμούς, δὲν ἔχει τὴν ἀπαιτούμενη χροιά. Παρόμοιο πρόβλημα ἀντιμετωπίζουμε στο δίστιχο 402-03. Ἐκεῖ τὸ χειρόγραφο καὶ οἱ ἐκδότες διαβάζουν:

40. Βλ. Γ. Θ. Ζώρας, *Πένθος θανάτου, ζωῆς μάταιον καὶ πρὸς Θεὸν ἐπιστροφή*, Ἀθήνα 1970, σ. 28 καὶ πίνακα Ζ', ὅπου παραπομπὴ στὴν παράσταση τῆς ἐκκλησίας τῆς Κοιμήσεως τῆς Θεοτόκου τῶν Γουρνιῶν στὴ Σίφνο (16ος αἰ.) καὶ, σσ. 23-24, ὅπου παραπομπὴ στὴν *Ἐρμηνεία τῆς ζωγραφικῆς τέχνης* τοῦ Διονυσίου τοῦ ἐκ Φουρνά (18ος αἰ.). Ἡ παράσταση αὐτοῦ τοῦ «ματαίου βίου τοῦ κόσμου τούτου» βρίσκεται καὶ σε τοιχογραφίες τοῦ 18ου αἰώνα (π.χ. Τσαρίτσανη, Ἐκκλησία τοῦ Ἁγίου Νικολάου).

κ' ἔκαμεν κάμπους καὶ βουνὰ καὶ δροσερὰ λαγκάδια,
θάλασσα μὲ τοῖς ποταμοῖς καὶ ὄρεινὰ λιβάδια.

Η προσεκτική ανάγνωση μας υποδεικνύει πως τα επίθετα *δροσερὰ* και *ὄρεινὰ* είναι αταίριαστα με τα ουσιαστικά που προσδιορίζουν. Εκεί πιστεύω πως ο αντιγραφέας, επηρεασμένος από τη λ. *βουνὸ* που προηγείται, αντάλλαξε τα *λιβάδια* και *λαγκάδια*. Και στον στ. 349 μου φαίνεται πολύ πιο λογικό ο ποιητής αρχικά να έγραφε *στοῦ κόσμου τὸ λιβάδι*.

350 *Λέγω του πάλε: «Χάροντα, ρωτῶ σε σ' ἄξιον θάρρος...*

πάλε. Ο Αλεξίου στην έκδοση του *Απόκοπου* απορρίπτει τον τύπο *πάλε* ως μη κρητικό, αποδίδοντάς τον στον γλωσσικό εκσυγχρονισμό του γραφέα. Όπως και στις άλλες περιπτώσεις (*ἀπάνου, ἀπέ, καβελάρης* κ.ά.), προτείνω να τον ακολουθήσουμε.

Το *σ'* (στο *σ' ἄξιον θάρρος*) αποτελεί μάλλον αφομοίωση ύστερα από το *σὲ* που προηγείται. Η λ. *θάρος* απαιτεί ως πρόθεση *μὲ*, πρβ. στον στ. 179 *μὲ θάρρος*.

354 Κριτικό υπόμνημα γράφει: *τάχατες αὐτοὺς* cod. (Wagner).

354 Μια άλλη στίξη διευκολύνει αρκετά τον αναγνώστη:
τάχα σ' αὐτοὺς ὁ μωλωνᾶς ὀπού 'πες —ἐνθυμᾶσαι—

355-57 *αὐτὸς σὲ πέμπει πρὸς ἐμᾶς καὶ ὀριστὰ κινᾶσαι
ἢ ἐσὺ ἀτός σου ἐχθρεύεσαι τὸ γένος τῶν ἀνθρώπων
κι ἐσὲ δεσπότην στέλλει σε δίχως αἰτίαν καὶ τρόπον;*

Ἔχω την εντύπωση πως η σειρά των στίχων έχει αλλάξει. Ὑστερα από την ερώτηση του στ. 355 (Ο Θεός σε στέλνει;) λογικά πρώτα ακολουθεί ο στ. 357 (και σε στέλνει ως δεσπότη;) και μετά η άλλη, αντίθετη δυνατότητα, που εισάγεται με το διαζευκτικό *ἢ*. Μάλλον δεν πρόκειται εδώ για κυκλική σύνταξη (Εἶναι α ἢ β ἢ α;). Τότε στον στ. 357 θα περίμενε κανείς μάλλον *ἢ/γὴ* παρά το *καὶ* του χφ.

357 κριτικό υπόμνημα: *καὶ σὺ δεσπότην στείλει σε* cod. (Wagner, em. Biceias). Εξαιτίας της χρήσης της λέξης *δεσπότης* είμαι διατεθειμένος να διορθώσω την αιτιατική *δεσπότην* σε ονομαστική *δεσπότης*: *κι ἐσὲ δεσπότης στέλλει σε*⁴¹.

365 *νὰ καλλικεύω τὸ φαρὶν, τὸν κόσμον νὰ γυρίσω·*

Ἐτσι ὅπως εἶναι το κείμενο (με κόμμα μετά τη λ. *φαρίν*)⁴², πρέπει και στο

41. Παρόμοια διόρθωση έκανε, ὅπως ανακάλυψα αργότερα, και ο Βικέλας στου Wagner, που στο κείμενό του γράφει *ἢ ὁ δεσπότης στέλλει σε*.

42. Χωρίς το κόμμα θα μπορούσε κανείς να αντιληφθεί το *νὰ γυρίσω* ως τελική πρόταση, ὁπότε δεν θα χρειαζόταν η επέμβαση.

δεύτερο ημιστίχιο, μετά την υποτακτική του ενεστώτα *καλλικεύω* (ή *καβαλκεύω*, βλ. σχόλ. στον στ. 177), να γράψουμε την υποτακτική ενεστώτα *γυρίζω*. Την ατέλεια της ομοιοκαταληξίας θα μπορούσε κανείς να τη δεχτεί (πρβ. π.χ. στ. 37-38, 88-89, 172-73 κ.α.), ή να αποκαταστήσει και στον στ. 364 τον τύπο του ενεστώτα: *ποτέ να μὴν καθίζω*.

366 *καὶ κατ' ἀξίας μου τ' ἄφηκε τ' ἀνθρωπινὸν κουράδιον*

Ο Κριαράς, *Λεξ.*, διορθώνει το *κατ' ἀξίας* της έκδοσης στο επίρρημα *καταξιάς*. Συμφωνώ μαζί του. Αμφιβάλλω όμως αν είναι σωστό να θεωρήσουμε το *μου* ως προσωπική αντωνυμία που εξαρτάται από το επίρρημα αυτό. Τα παραδείγματα αυτής της σύνταξης είναι σχετικά σπάνια (*ἀλίμονό μου, ποτέ μου*). Πολύ πιο λογική (και ικανοποιητική) μου φαίνεται η σύνδεση του *μου* με το ρήμα που ακολουθεί: *μοῦ τ' ἄφηκε*.

369 *οὐδ' ἐξουσιάζω τίποτας, ἓνα κουκάκιν ἄμμο.*

Έτσι όπως δίνει ο Κριαράς τον στίχο, με το δεύτερο ημιστίχιο ως επεξηγηματικό προσδιορισμό του *τίποτας*, αυτός ικανοποιεί ελάχιστα. Θα περίμενε κανείς μάλλον αντί για το *ἓνα* μια επιτακτική λέξη, όπως το *οὐδέ*.

370 *Καὶ ἀκούγοντα τὰ μοῦ ἔλεγον πικρὰ ἀρχίζω νὰ κλαίγω*

Το δεύτερο ημιστίχιο έχει τόνο στην 3η συλλαβή⁴³. Αυτό οφείλεται μάλλον στη λ. *ἀρχίζω*. Η δυσκολία παραμερίζεται με τον τύπο του ενεστώτα *ἀρχινῶ* (το ρήμα χρησιμοποιείται και στον στ. 395) ή με τον αόριστο *ἄρχισα*. Προτιμῶ το τελευταίο, εξαιτίας του *ἐκίνησα* που ακολουθεί.

374 *ἢ μὲ χρυσάφιν ἄμετρον νὰ στρέφη εἰς υἰὸν του*

Σε ορισμένα σημεία έχει κανείς την εντύπωση πως ο Κριαράς δεν κατόρθωσε να τελειώσει τη δουλειά του ή να δει και τα τελευταία τυπογραφικά δοκίμια. Είμαι βέβαιος πως ο Κριαράς ήθελε εδώ να γράψει: *νὰ στρέφη εἰς υἰὸν του*. Μόνο αυτό (δηλ. το *εἰς* = *ένας*) δίνει νόημα εδώ. Παρόλο που το *στρέφη* του Κριαρά είναι πιο κοντά στη γραφή του *χφ*. (*στρέφης*), θα προτιμούσα να υιοθετήσω τη διόρθωση του Wagner *στρέψη*, παράλληλα με τους τύπους του αορίστου *ν' ἀράξη* (στ. 372) και το *νὰ ξεγλυτώση* (στ. 373).

378-79 *τάχα μὲ παραδιάβασες λέγω νὰ ὀμιλήσης,*

τοὺς συγγενοὺς καὶ φίλους του μπορεῖ νὰ λησμονήσης.

Στους προηγούμενους στίχους ο αφηγητής ρώτησε τον Χάροντα αν μπορεί ο άνθρωπος να τον πείσει να αφήσει κάποιον φίλο ή συγγενή του (στ. 372 κ.ε.). Σε ὄλο το χωρίο χρησιμοποιούνται συστηματικά ρηματικοί τύποι του 3ου προσώπου ενικού, όπως, ακόμη στον στ. 378, όπου το *χφ*. γράφει *ὀμιλήσει*. Υποκείμενο είναι

43. Για το φαινόμενο βλ. σχόλια στους στ. 3-4.

το υποτιθέμενο πρόσωπο που θα προσπαθήσει να γλιτώσει τον φίλο ή συγγενή του. Αναρωτιέται κανείς αν το ρ. *ὄμιλῶ* μαζί με τη λ. *παραδιάβαση* (= «διασκέδαση») εκφράζει καθαρά την απαιτούμενη έννοια. Θα περίμενα και θα προτιμούσα ένα ρήμα με τη σημασία του «παραπλανώ»: *νὰ σὲ πλανήση*. Η ατελής ομοιοκαταληξία, με διαφορετικό μόνο το τελευταίο σύμφωνο, δεν είναι χωρίς προηγούμενο (πρβ. στ. 400-01).

379 *συγγενούς*. Γενικά η μορφολογία της *Ρίμας* δεν παρουσιάζει ανωμαλίες ή ατέλειες αυτού του είδους. Θα πρέπει μάλλον να διορθωθεί.

380-85 «Δὲν τὸ ἠξέύρεις, ἄνθρωπε, ὁ Θεὸς καρδιογνώστης ἔναι
καὶ ἄνω στὰ ὕψη τοῦ οὐρανοῦ λάθος αὐτὸς δὲν ἔναι;
καὶ ἄμαν ὀρίση νὰ μοῦ πη: «Χάρο, στὸν κόσμον ἄμε
καὶ ὅποιον σοῦ δείξω σκότωσε καὶ ρίξε τονε χάμαι»,
πῶς ἤμπορῶ νὰ παραβγῶ νὰ σφάλω τσ' ἐντολές του,
ἂν ἔν' καὶ ἐμέν' ἀνόρθωσε νὰ κάμνω τίς δουλειές του;»

Το χωρίο αυτό, εκτός από τα μετρικά και λεξιλογικά προβλήματα που παρουσιάζει (βλ. παρακάτω), αποτελεί επανάληψη των στίχων 360-69 και αποτελεί τη μόνη περίπτωση όπου τα λόγια του Χάροντα ή/και του αφηγητή δεν πλασιώνονται από κάποιο λέγει μου. Η γνησιότητα του χωρίου υποσκάπτεται ακόμα πιο πολύ από το ότι στον στ. 386 ο αφηγητής με το *Λέγω του πάλιν δεύτερον*⁴⁴ συνεχίζει τις ερωτήσεις του σαν να μην έχει προηγηθεί απάντηση του Χάρου στους στ. 380-85.

380 Και με τη συνίζηση πάνω στην τομή, που προτείνει ο Κριαράς στα σχόλια στο στίχο, ο στίχος μετρικά χωλαίνει. Αν δεν περιοριστούμε στη διαπίστωση πως ο διασκευαστής που πρόσθεσε το χωρίο δεν ήταν και σπουδαίος στιχουργός, υπέρμετρο στοιχείο πρέπει να θεωρηθεί κατά τη γνώμη μου το *ἄνθρωπε*.

Το ημιστίχιο 381β δεν ικανοποιεί ούτε μετρικά (παρόλο που η ομοιοκαταληξία με την ίδια λέξη δεν είναι χωρίς παράλληλο στη *Ρίμα*, πρβ. *ἔναι*, στ. 344-45 και *ἄλλον*, στ. 307-08) ούτε σημασιολογικά: το *λάθος αὐτὸς (αὐτὸ χφ.) δὲν ἔναι* δεν ερμηνεύεται ούτε με τη σημασία του «μάτην» ή «μάταια» που δίνει ο Κριαράς ούτε με την κανονική του σημασία, «σφάλμα». 'Η θα πρέπει να δεχτεί κανείς πως το *λάθος δὲν ἔναι* σημαίνει «δεν του ξεφεύγει τίποτα», ή θα πρέπει να προσθέσει 'ν' ύστερα από το *οὐρανοῦ* και να ερμηνεύσει «και βρίσκεται ψηλά στον ουρανό (και βλέπει επομένως τα πάντα) και αυτό είναι αλήθεια».

384-85 *πῶς ἤμπορῶ νὰ παραβγῶ, νὰ σφάλω τσ' ἐντολές του,
ἂν ἔν' καὶ ἐμέν' ἀνόρθωσε νὰ κάμνω τίς*⁴⁵ *δουλειές του;»*

44. Πρβ. το *Λέγω του πάλιν δεύτερον* του στ. 242 και σχόλια στους στ. 210-13.

45. Αυτή είναι η μόνη περίπτωση όπου αντί για το *τὲς* χρησιμοποιείται ο νεότερος τύπος *τίς*.

Το V γράφει στο ημιστίχιο 384β *νὰ σφάλω τῆς ἐντολῆς του*. Η γενική μετά το *σφάλω* επιβεβαιώνεται από τον στ. 504 *νὰ φταίσω τῆς τιμῆς σου* (βλ. και σχόλια στον στ. 109). Αυτό σημαίνει μάλλον πως η ατελής ομοιοκαταληξία *ἐντολῆς του / δουλειές του* οφείλεται στον διασκευαστή των στίχων αυτών (για παρόμοιες περιπτώσεις βλ. στ. 396-97 και 550-51⁴⁶).

Η λύση του μετρικού προβλήματος (το ημιστίχιο 384β είναι υπέρμετρο) μάλλον δεν βρίσκεται στην αλλαγή του *τῆς σε τσ'* που προτείνει ο Κριαράς (αν η χρονολόγηση που προτείνω είναι σωστή, είναι πολύ νωρίς γι' αυτό το φαινόμενο⁴⁷), αλλά στη μη επανάληψη του *νὰ*: [*νὰ*] *σφάλω*.

384 Στο έργο χρησιμοποιούνται με την ίδια σημασία τύποι του ρ. *παραβαίνω*: *παρέβηκες* (στ. 501), και *παραβγαίνω*: *ἐπαραβγήκε* (στ. 503) και *παραβγῶ* (στ. 384).

386-563 Η τελευταία αφηγηματική ενότητα αποτελείται από ένα μεγάλο μονόλογο του Χάρου (στ. 396 κ.ε.), που συνδέεται με τα προηγούμενα με το αδύνατο ημιστίχιο 386α και την αρκετά ασαφή ερώτηση του αφηγητή (στ. 390-93). Παρόλο που το πνεύμα της ενότητας δεν διαφέρει πολύ από αυτό των στ. 359 κ.ε., αμφιβάλλω αν είναι αρχική. Ο αριθμός των διαφορών με τα πρώτα μέρη και των ασαφειών και ανωμαλιών είναι πολύ μεγάλος.

Πηγή του συγγραφέα ήταν το ελληνικό κείμενο των τριών πρώτων κεφαλαίων του βιβλίου της *Γενέσεως* (βλ. παρακάτω, σχόλια), με μία διαφορετική γραφή που θεωρείται χαρακτηριστική για τη λατινική βίβλο (βλ. σχόλια στον στ. 519). Αποκλειστικές ομοιότητες με το κείμενο της *Κοσμογέννησης* του Γεωργίου Χούμνου δεν υπάρχουν.

388-89 *Λοιπὸν ρωτῶ σε, πές μου το, Χάρο, ἂν ἔν' καὶ ὀρίσης
καὶ ἄμαν τὸ ξεύρης, ἄρχισε νὰ τὸ διαχωρίσης.*

Γράψε *ὀρίζεις / διαχωρίζεις*. Το *ἂν ἔν' καὶ* συντάσσεται με την οριστική, βλ. τους στ. 116, 117, 168, 385. Για τη σύνταξη του ρ. *ἀρχίζω* βλ. σχόλια στους στ. 115-16.

390-93 *Τίς ἢ αἰτία ἦτονε ὁ ἄνθρωπος νὰ γένη,
ἄμαν βαστᾶ τὸν θάνατον καὶ ἄμαν στὸν Ἄδην μπαίνει;
Παρακαλῶ σε, πέ μου το, διατὶ ἔχω σὰν τὸν κόπον·
διὰ τί ἀφορμὴ γυρεύετε τὸ γένος τῶν ἀνθρώπων;*

Οι δύο ερωτήσεις στις οποίες απαντά ο Χάρος παρακάτω, στους στ. 396 κ.ε., είναι πολύ ασαφείς στη διατύπωσή τους. Με βάση την απάντηση του Χάρου

46. Για τις υπόλοιπες περιπτώσεις στην έκδοση του Κριαρά (στ. 118-19, 150-51, 190-91, 281-82, 419-20 και 495-96) βλ. τις παρατηρήσεις μου.

47. Αρκετές περιπτώσεις παρατηρούνται στην *Κοσμογέννηση* του Γεωργίου Χούμνου, αποκλειστικά όμως στο χειρόγραφο Μ, βλ. *Γλωσσάριον*, σ. 217, λ. *τσ*.

θα περίμενε κανείς την ερώτηση: «Γιατί οι άνθρωποι έχασαν την αθανασία;». Έτσι όπως έχει το κείμενο, το δίστιχο 390-91 πρέπει να σημαίνει: «Για ποιο λόγο γεννήθηκε ο άνθρωπος, αφού έχει τον θάνατο μέσα του και μπαίνει στον Άδη;» και το δίστιχο 392-93 «Γιατί γυρεύετε⁴⁸ το γένος των ανθρώπων;». Υποθέτω πως η ρίζα της έλλειψης συνέπειας ανάμεσα στην ερώτηση στο δίστιχο 390-91 και την απάντηση είναι το διπλό *ἄμ*αν του στ. 391. Και στον *Απόκοπο* ο γραφέας του V εισάγει σε ορισμένους στίχους ως ευκολότερη γραφή αυτή τη λέξη (βλ. στ. 113 *ἄμ*αν τὸ φῶς προβάλη αντί για το *λίγη φωτιά ἄς προβάλη*, 141 *ἄμ*α τὸν βίόν σας χαίρονται αντί για *μὲ ἄλλους τὸν βίόν τους χαίρονται* και 233 *λέγω τους ἄμ*α και *ἐχάσασιν* αντί για το σωστό *ἀντάμ*α, *λέγω τους, μ' ἐσᾶς*). Με αυτά τα δεδομένα είναι δύσκολο, αν όχι αδύνατο, να αποκατασταθεί η αρχική γραφή.

396-97 *Ἀρχήν, ὄντεν ἐκτίσθησαν οἱ δύο ἀδελφοὶ φωστῆρες,
ἥλιος, φεγγάρι, οὐρανός, ὁ κόσμος και οἱ ἀστέρες*

Η ατελής ομοιοκαταληξία είναι μάλλον αρχική σ' αυτό το δίστιχο, πρβ. *Γέν.* 1.14, 16 *τοὺς δύο φωστῆρες τοὺς μεγάλους... και τοὺς ἀστέρας.*

398-99 *οἱ οὐρανοὶ ἐδοξάστησαν, ὁ θεὸς τῆς γῆς ἐκτίστη,
τὸ πνεῦμα ἐκατέβηκεν κάτω στήν γῆν <ποῦ> κτίστη*

Ο στίχος 398 δεν δίνει νόημα. Σε άλλα συμφραζόμενα θα ταίριαζε το *ἐδοξάστησαν* στο πρώτο ημιστίχιο, εδώ όμως, στην περιγραφή της δημιουργίας του ουρανού και της γης, το λεξιλόγιο πρέπει να είναι πολύ πιο συγκεκριμένο. Αντί για το *ποιῶ* της *Παλαιᾶς Διαθήκης*, σ' αυτό το χωρίο χρησιμοποιούνται, εκτός από το *κάννω* (στ. 400, 402, 408, 410, 413, 418, 427), τα ρ. *κτίζω* (στ. 396, 398, 399, 413) και *πλάθω* (στ. 427, 430). Η παραλληλία ανάμεσα στα ημιστίχια 398α και 398β μάλλον συνηγορεῖ για τον τύπο *ἐπλάστησαν* αντί για *ἐδοξάστησαν*.

Στο 398β υποκείμενο δεν μπορεί να είναι ὁ Θεός, αλλά ἡ γῆ, και μάλιστα με τη μορφή *ἡ γῆς* (μόνον αυτός ο τύπος εξηγεί το *τῆς γῆς* του χφ.). Η οριστική μορφή του ημιστίχιου θα είναι *ἡ γῆ ἐκτίστη*. Για τη χρήση του ἡκ πρβ. στ. 218 (διόρθ.), 295, 316.

Προτίμησα να κρατήσω τον στίχο 399 όπως τον αποκατέστησαν ο Wagner και ο Kriaras (με την επανάληψη της ίδιας ομοιοκαταληκτούσας λέξης) παρά να διορθώσω τοῦ *Κτίστη*. Η μεγάλη απόσταση ανάμεσα στο πνεῦμα και τη γενική τοῦ *Κτίστη* μου φαίνεται παρατραβηγμένη.

400-01 *κ' ἔκαμεν κ' ἐδιαχώρισε μέραν λαμπρὴν και φῶτα*

48. Ένα μέρος του προβλήματος παραμερίζεται με τη γραφή *γυρεύεται* αντί για *γυρεύετε*. Ο αφηγητής μάλλον δεν εννοεί σύμπραξη του Χάρου με άλλη υποχθόνια δύναμη ή με τον Θεό. Παραμένει όμως η δυσκολία της ερμηνείας του ρ. *γυρεύω*. Οι σημασίες που προσφέρει ο Kriaras, *Λεξ.*, λ. *γυρεύω* και *γυρίζω*, δεν βοηθούν.

καὶ ἄψεν ἡ μέρα μὲ τὸ φῶς καὶ τ' ἄστρον μὲ τὸ σκότος·

Πρβ. Γέν. 1.14, 18 *καὶ διαχωρίζειν ἀνὰ μέσον τοῦ φωτός καὶ ἀνὰ μέσον τοῦ σκότους.*

Το δίστιχο παρουσιάζει πολλά προβλήματα. Στον στ. 400 θα περίμενε κανείς στο δεύτερο ημιστίχιο είτε *μέραν λαμπρὴν καὶ νύχτα* είτε αντί για το *καὶ φῶτα* κάποιο άλλο προσδιορισμό στη λ. *μέρα*. Ίσως η γραφή του χειρογράφου να εννοεί ακριβώς αυτό, δηλ. *κι ἐφῶτα* (= «κι ἐφώτιζε»). Για τον τύπο *φωτῶ* βλ. Σκλέντζας, *Ὕμνος στη Μαρία Μαγδαληνή*, στ. 10 *Ὡς φωτισμένη ἐφώτισες ἄλλους, κι ἐσὲν φωτοῦσα*.

Ενώ στους προηγούμενους και τους επόμενους στίχους υποκείμενο είναι ὁ *Θεὸς ἢ ὁ Κτίστης*, μόνο στον στ. 401 υποκείμενο είναι ἡ *μέρα* (το χφ. το παραδίδει ως μία λέξη το *ἡμέρα*). Καλύτερα να απομακρύνουμε αυτή την ανωμαλία, γράφοντας *τὴ μέρα*.

Το δεύτερο ημιστίχιο μοιάζει παράλληλο με το πρώτο, αλλά οι ὅροι ἔχουν αλλάξει θέση (*τὸ σκότος μὲ τὰ ἄστρον*). Ἐτσι ὅπως είναι το κείμενο, δίνει κάπως ικανοποιητική σημασία, αν ερμηνεύσουμε το *μὲ τὸ σκότος* ως «μέσα στο σκοτάδι». Η ερμηνεία αυτή σε άλλα συμφραζόμενα δεν θα αποκλειόταν, ἐδῶ ὅμως, με την παραλληλία των δύο ημιστιχίων, μου φαίνεται ἀπίθανο (αν και ὄχι ἀδύνατο). Προτείνω να διορθώσουμε *μὲς (μέσ') στὸ σκότος ἢ εἰς τὸ σκότος*. Η χρήση του συγκεκριμένου τύπου του *μέσα* είναι γνωστή και στον Φαλιέρο, *Ιστ.*, στ. 290.

402-03 *κ' ἔκαμεν κάμπους καὶ βουνὰ καὶ δροσερὰ λαγκάδια,*

θάλασσα μὲ τοὺς ποταμοὺς καὶ ὄρεινὰ λιβάδια.

Για τη διόρθωση *δροσερὰ λιβάδια / ὄρεινὰ λαγκάδια* βλ. σχόλια στον στ. 349. Η παραλληλία με το ημιστίχιο 403α θα απαιτούσε ἴσως μια πιο βαθιά επέμβαση: *ὄρη μὲ λαγκάδια*.

406 *κ' ἔκαρποβλάστησε τὴν γῆν πᾶσα λογῆς χορτάρι*

Η κανονική σύνταξη είναι, μου φαίνεται, *ἐκαρποβλάστησε ἡ γῆς ἢ στὴν γῆν* παντού αλλού, ὅμως, υποκείμενο στο χωρίο είναι ο Κτίστης. Η παραπομπή του Κριαρά, *Λεξ.*, στον Ανδριώτη, *Αφιέρωμα Τριανταφυλλίδη*, σ. 45, σχετίζεται απλώς με τον σχηματισμό της λέξης *καρποβλαστῶ*.

408-12 *κ' ἔκαμεν ὄρνεα καὶ πουλιὰ στὰ νέφη νὰ πετοῦσιν*

νὰ τρῶν ἐκ τὸν καρπὸν τῆς γῆ καὶ νὰ παιδοκομοῦσιν.

Κ' ἔκαμε τὰ θεριὰ τῆς γῆς, τὰ ψάρια τῆς ἀβύσσου·

τὰ νέφη ἐδῶκεν τοῦ οὐρανοῦ, μὲ τὸν βορέα νὰ τρέχουν

[τὰ νέφη] νὰ ρίκτουν τὰ νερά, ὄψια τῆς γῆς νὰ βρέχουν.

Ἵστερα ἀπὸ τη δημιουργία των δέντρων και των χόρτων (στ. 404-07, Γέν. 1.11-12) ακολουθοῦν τα πουλιὰ (στ. 408-09, Γέν. 1.20-21), τα *θηρία τῆς γῆς* (στ. 410, Γέν. 1.24-25) και τα ψάρια (στ. 410, στη Γέν. ὄχι μαζί με τα θηρία, αλλά με

τα πουλιά, 1.20-21). Οι στ. 411-12 για τη λειτουργία των σύννεφων δεν έχουν τη θέση τους εδώ, ούτε στη *Ρίμα* ούτε στη *Γέν*. Ο στ. 412 μάλλον θα πρέπει να απορριφθεί: ο Κριαράς εξοβέλισε κιόλας τὰ νέφη (ως επανάληψη από τον στ. 411): ύποπτο είναι και το *δψια τῆς γῆς* (βλ. σχόλια στον στ. 46).

Οι στ. 410-11 θα μπορούσαν με δύο επεμβάσεις να γίνουν ομοιοκατάληκτο δίστιχο: 1. η λ. *ἄβυσσος* με τη σημασία του «θάλασσα» μαρτυρείται μόνο στη *Ρίμα* του Πικατόρου (βλ. Κριαράς, *Λεξ.*) και δεν στηρίζεται ούτε στο κείμενο της *Γέν*. Εκεί χρησιμοποιούνται οι λέξεις *ὕδατα* και *θάλασσα*. Ο στίχος αρχικά δεν αποκλείεται να είχε, στην ομοιοκαταληξία, τη λέξη *ὕδατων*, *θαλάσσης* ή, προτιμότερο, λόγω της κατάληξης, *θαλάσσου*. 2. Το ίδιο το κείμενο προσφέρει αρκετά παραδείγματα της χρήσης του ρ. (*δ*)*ράσσω*, που έχει την απαιτούμενη σημασία (βλ. στ. 80, 88, 372)⁴⁹.

415-32 Η περιγραφή της δημιουργίας του πρώτου ανθρώπου περιλαμβάνει στίχους με υποκείμενο κάποιο τρίτο πρόσωπο ενικού (η *Ἁγία Τριάδα* στους στ. 415-17 και ο *Πλάστης* στους στ. 423-32) και το τρίτο πρόσωπο πληθυντικού (τα τρία πρόσωπα της Αγίας Τριάδας στους στ. 418-22). Η ανωμαλία αυτή, που δεν είναι η μοναδική στο χωρίο τούτο, θεραπεύεται με την αλλαγή του ρηματικού τύπου στον στ. 417. Βλ. σχόλια στους στ. 417-18.

415-16 *Πάρωντα ἐδιάβην ἢ βουλή τῆς ὑψίστου Τριάδος,*

Πατρός, Υἱοῦ καὶ Ἁγίου Πνεύματος, ἀχώριστης ομάδος.

Για τον εξοβελισμό του *Ἁγίου*, που λύνει το μετρικό πρόβλημα, βλ. τα παράλληλα χωρία που παραθέτει ο Μανούσακας, 1947, σσ. 212-13.

417-18 *νὰ ποιῆ ψυχὴ τοῦ οὐρανοῦ καὶ σάρκα ἀπὲ τὸ χῶμα.*

Κ' εἶπαν νὰ κάμουν ἄνθρωπον νὰ ᾿χη ψυχὴν καὶ σῶμα.

Πρέπει να έχει διαταραχτεί η σειρά των στίχων. Ο στ. 417 προϋποθέτει το *ἄνθρωπον* και *ψυχὴν καὶ σῶμα* του στ. 418. Από τη στιγμή που κάποιος γραφέας άλλαξε τη σειρά των στίχων, ήταν αναπόφευκτο να εισαγάγει στον καινούριο στίχο 417 ένα μονοσύλλαβο ρηματικό τύπο με την έννοια του «κάμνω». Επέλεξε το, λανθασμένο ως προς το υποκείμενο (βλ. σχόλια στους στ. 415-32) και τη ρηματική όψη, *ποιῆ*. Πιθανότατα η αρχική γραφή ήταν *νὰ ᾿χη ψυχῆ...*

Προτείνω, παράλληλα με το *σάρκα ἀπὲ τὸ χῶμα* στο δεύτερο ημιστίχο, στο πρώτο ημιστίχο να διορθωθεί το *ψυχὴ τοῦ οὐρανοῦ* σε *ψυχὴ ἐκ(᾿κ) τοῦ οὐρανοῦ*. Για τη σύνταξη τοῦ *ἐκ* + γεν. βλ. στ. 430, 431.

Η λ. *ἀπὲ* απαντά μόνον εδώ. Και στον *Ἀπόκοπο* το χφ. V δίνει καμιά φορά *ἀπὲ* αντί για *ἀπό*. Ο Αλεξίου το απορρίπτει, μάλλον σωστά⁵⁰, αποδίδοντάς το

49. Για να γίνει πιο τέλειο το δίστιχο, θα έπρεπε να γράψουμε στο ημιστίχο 411α, παράλληλα με τα δύο προηγούμενα δίστιχα: *καὶ τὰ πουλιὰ τοῦ οὐρανοῦ*.

50. Ως προς τα σίγουρα κρητικά έργα ο Κριαράς, *Λεξ.*, δίνει ως μόνα παραδείγματα του *Σαχλίκη*, *Αφήγ.* (Παπαδημητρίου) 704 και αυτό τον στ. του Πικατόρου.

στις γλωσσικές επεμβάσεις του αντιγραφέα (βλ. σημ. 9 και σχόλια στον στ. 350, όπου παραθέτονται και άλλα παραδείγματα.

419-20 *καὶ νὰ 'ναι αὐτὸς ὁ ἄνθρωπος γέννημα ἐδικὸν τως
εἰς κατοικίαν ἴδιαν κ' εἰς ὁμοιότητάν τως·*

Το δίστιχο δεν ερμηνεύεται ικανοποιητικά παρά μόνο με κάποιες θεολογικές ακροβασίες. Το κείμενο όμως της *Γέν. 1.26 Ποιήσωμεν ἄνθρωπον κατ' εἰκόνα ἡμετέραν καὶ καθ' ὁμοίωσιν*, μας υποδεικνύει να απορρίψουμε το *εἰς κατοικίαν* και να το αντικαταστήσουμε με κάτι που να περιλαμβάνει τη λέξη *εἰκόνα*, π.χ. *καὶ κατ' εἰκόνα ἴδιαν* (πρβ. και Χούμνος, *Κοσμογέννησις*, στ. 36, κ' *εἰς ὁμοιότηταν ἐμᾶς κ' εἰκόνα νὰ μᾶς μοιάζει*).

Και με τη διόρθωση αυτή η ατέλεια της ομοιοκαταληξίας⁵¹ δεν παραμερίζεται. Η πιο εύκολη λύση φαίνεται να είναι η μεταφορά της λ. *γέννημα(ν)* ως το τέλος του στίχου: *ἴδιον γέννημάν τως*.

421-22 *νὰ γένη αὐθέντης οὐρανοῦ μὲ κράτος ἐδικό του
καὶ τῶν ἀγγέλων βασιλεὺς καὶ δόξα τοῦ πατρός του.*

Η αντίληψη, ο άνθρωπος να γίνει *αὐθέντης τοῦ οὐρανοῦ, βασιλεὺς τῶν ἀγγέλων καὶ δόξα τοῦ πατρός του*, είναι ξένη προς την *Παλαιά και Καινή Διαθήκη*. Το δίστιχο μοιάζει με προσθήκη που εξηγεί (ή μάλλον παρερμηνεύει) το *εἰς ὁμοιότητάν τως* του στ. 420. Ο στ. 422 σαν να αναφέρεται πιο πολύ στον Χριστό παρά στον άνθρωπο.

Ο Κριαράς διορθώνει το *ἐδικός του* του χειρογράφου σε *ἐδικό του* και ερμηνεύει μάλλον «με δική του επικράτεια». Έτσι όπως μας παραδίδει τον στίχο το χφ., ίσως να στέκεται: «με κράτος (με δύναμη, εξουσία), δικός του άνθρωπος».

423 *Καὶ ὁ Πλάστης τότε ἐκέλευσε κ' ἦρθε στὸν κόσμον κάτω*

Το ρ. *κελεύω* χρησιμοποιείται, φαίνεται, με τη σημασία του «ορίζω» (βλ. Κριαράς, *Λεξικό*) και έτσι δεν είναι απαραίτητη η αιτιατική που διατάζεται.

425-28 *καὶ ἐκ τὸν πηλὸν τῶν⁵³ ἔκαμεν τὸν πρῶτον τῶν ἀνθρώπων.
'Ατός του τὸν ἐποίησε, βλόγησε κ' ἔγινέ τον.
Λοιπὸν ἀπεῖν τὸν ἄνθρωπον ἔπλασε κ' ἔκαμέ τον,
θέτει τον ὄψια τῆς γῆς ἐκεῖ κ' ἐκοίμησέ τον·*

Μήπως πρόκειται όχι για μονόστιχο και τρίστιχο, αλλά για τετράστιχο (πρβ. στ. 285-88, 318-21); Ο στ. 425 θα μπορούσε ενδεχομένως να διορθωθεί σε:

51. Για παρόμοιες περιπτώσεις, που σίγουρα παραμένουν στο κείμενο, βλ. στ. 396-97 *φωστήρες / ἀστέρες* και στ. 550-51 *ὀπίσω / θέσω*.

52. Το άρθρο πρέπει μάλλον να προστεθεί ακριβώς όπως στους επόμενους προσδιορισμούς (στ. 422) και στους στ. 411 και 417.

53. Η γραφή *τὸν πηλὸν τῶν* είναι διόρθωση του Κριαρά. Το χειρόγραφο έχει κανονικά *καὶ ἐκ τὸν πηλὸν τὸν ἔκαμεν*.

καὶ ἐκ τὸν πηλὸν τὸν ἄνθρωπον τὸν πρῶτον ἔκαμέ τον.

Ἔτσι ὅπως εἶναι το τρίστιχο, παρουσιάζει πολλά αδύνατα και περιττά στοιχεία: η ἔμφαση στο *ἀτός του*, η χρήση του *ἔγινε* με ενεργητική σημασία (το *Λεξικό* του Κριαρά δεν ξέρει τη χρήση αυτή⁵⁴), η επανάληψη του *ἔκαμεν* και των συνωνύμων του (στ. 425α, 426α, 426β, 427β), η χρήση του *ἄψια τῆς γῆς* και ο διασκελισμός πάνω στην τομή στον στ. 428 (βλ. σχόλια).

428 Για τις επιφυλάξεις μου σχετικά με το *ἄψια τῆς γῆς* βλ. σχόλια στον στ. 46.

Αμφιβάλλω αν ο διασκελισμός πάνω στην τομή είναι δικαιολογημένος εδώ. Μάλλον πρόκειται για αντιγραφικό λάθος ή παραφθορά του *κι ἐκεῖ*.

433-34 *Καὶ Ἀδὰμ πάραυτα ἐλάλησεν κ' εἶπεν: « Ἐδῶ ἐκ τὰ ὀστά μου
καὶ σάρκα ἐκ τὴν σάρκα μου καὶ αἷμα ἐκ τὴν καρδιά μου*

Δεν χρειάζεται να ἔχει κανείς προσιτό το κείμενο της *Παλαιάς Διαθήκης* (Γέν. 2.23: *ὄστοῦν ἐκ τῶν ὀστέων μου καὶ σὰρξ ἐκ τῆς σαρκός μου*) για να διαπιστώσει πως η παραλληλία με τις εκφράσεις του στ. 434 απαιτεί και στον στ. 433 ἕνα ουσιαστικό πριν από το *ἐκ τὰ ὀστά μου*. Παλαιογραφικά η μικρότερη διόρθωση θα ἦταν βέβαια η λέξη *αἰδώ*, τα συμφραζόμενα και το κείμενο της *Παλαιάς Διαθήκης* συνηγοροῦν ὁμως για τη λ. *ὄστοῦν*⁵⁵.

Μετρικά το πρώτο ημιστίχιο του στ. 433, με τον τόνο στην τρίτη συλλαβή, κουτσαίνει λίγο. Ἴσως ἀντί για *πάραυτα* να πρέπει να διαβαστεί *εἰς μὴν* (στ. 80, 347, 466, 477) ή *εὐθύς* (στ. 60).

441-42 *καὶ εἶπεν τους: « Ὅλα τὰ δεντρά κ' ἡ αὐλή τοῦ παραδείσου
ἄς ἔν' τῆς Εὔας σήμερον καὶ ἄς ἔν' Ἀδὰμ δική σου».*

Το χφ. παραδίδει την αρχή του στ. 442 *ἔσεν τῆς Εὔας*. Η διόρθωση του Κριαρά δίνει βέβαια ικανοποιητικό κείμενο, αλλά δεν εξηγεί την παραφθορά του κειμένου. Πιστεύω πως η αρχική γραφή πρέπει να ἦταν: *ἄς ἔν' τῆς Εὔας σήμερον* *κι ἔσεν, Ἀδὰμ, δική σου*. Ο αντιγραφέας ἀντέστρεψε το *ἄς ἔν'* και *ἔσεν*.

443-44 *Ἐναν δεντρὸν τῶν ἔδειξεν κ' εἶπεν των: «Τοῦτο θέλω:*

Ἵ τούτο νὰ μὴν ἀπλώσετε, γιατί ἐγὼ τὸ θέλω.

Μήπως πρέπει και εδώ να τελειοποιήσουμε την ομοιοκαταληξία γράφοντας ὅπως στους στ. 520-21 *Παραγγέλλω / θέλω*; Η επανάληψη ὄχι μόνο της λέξης που ομοιοκαταληκτεῖ, *θέλω*, αλλά και του *τούτο*, ηχεί άσχημα. Για το κάπως ἀπότομο *παραγγέλλω* στο τέλος του στίχου πρβ. στ. 520. Η γραφή επιβεβαιώνεται ἀπό τον στ. 449 *Ἀφὸν τοὺς ἐπαράγγειλεν* (βλ. ὁμως παρακάτω, σχόλια στον

54. Μήπως ἔχουμε να κάνουμε με παρατοπισμό του τύπου του αορίστου *ἔγινετον*, που μαρτυρεῖται μεταξύ άλλων και στον Φαλιέρο; Βλ. σχόλια στην *Ιστ.* στ. 295 και *Ρίμ.* στ. 290.

55. Πρβ. Χούμος, *Κοσμογέννησις*, στ. 45 *Κόκκαλο ἐκ τῶν κοκκάλων μου*, ὅπου το V παραδίδει *ὄστοῦν ἐκ τῶν ὀστέων μου*.

στ.) και στ. 463 και άφηκε μας παραγγελιά.

Τη μια το ουδέτερο αόριστο άρθρο απαντά με τον τύπο *έναν* (443, 529), την άλλη ως *ένα* (461).

449 *Άφόν τοὺς ἐπαράγγειλεν, ἐφῆκεν τοὺς κ' ἐδιέβη.*

Ο στίχος έχει πολλά άπαξ λεγόμενα: *άφόν* (που απορρίφθηκε στον Φαλιέρο, *Ιστ.*, στ. 466V, ως μη κρητικό): αλλού ο ποιητής χρησιμοποιεί τους τύπους *άπειν* (στ. 198, 277, 427, 552), *άπεις* (βλ. σχόλια στον στ. 182), *άπειτίς* (στ. 188, 208) και *άπότις* (252)), *έφῆκεν* (αλλού απαντούν οι τύποι *άφηκε* 463, *άφηκε* 366, *άφηκεν* 279) και *έδιέβη* (αλλού *έδιάβηκα* 63, *έδιάβηκεν* 225, *έδιάβην* 415). Ο Κριαράς θα έχει δίκιο που εξοβελίζει τον στίχο.

451 Γράψε πρωτοφταίστης, βλ. σχόλια στον στ. 228.

452-53 *κ' ἐπῆγεν κ' ἤυρεν πονηρὸν καὶ ζὸ φαρμακευμένον,
τὸν ὄφην, τὸ κακὸν θεριὸν καὶ τὸ φαρμακευμένον·*

Το *φαρμακευμένον* στον στ. 453, που επαναλαμβάνεται από τον προηγούμενο στίχο, πρέπει να πήρε τη θέση ενός άλλου επίθετου που δείχνει την κακία του θεριού, π.χ.: *άπολεσμένον, καταραμένον*. Το τελευταίο επίθετο βρίσκει κάποια υποστήριξη στον στ. 515.

456 *Εἶδεν τὴν Εὔαν κ' εἶπεν τῆς: «Ρώτησε καὶ ἀποκρίσου·*

Ο διάβολος δεν θέλει η Εύα να ρωτήσει, αλλά να μιλήσει. Γι' αυτό πρέπει κι εδώ, όπως στον στ. 494, να διαβάσουμε *Αάλησε καὶ ἀποκρίσου*.

458-60 *Καὶ ἡ Εὔα τ' ἀποκρίθηκεν: «Ὁ κύριος καὶ Θεὸς μας
καὶ βασιλεὺς τοῦ οὐρανοῦ καὶ πλάστης ἐδικὸς μας·
καὶ ὄλην μᾶς τὴν ἐχάρισεν νά 'ναι στὸ θέλημάν μας.*

Το *καὶ* στην αρχή του στ. 460 μπορεί να μείνει, μόνο αν βάλουμε άνω τελεία ύστερα από τον στ. 459. Εκεί τελειώνει η απάντηση της Εύας στην ερώτηση των στ. 456-57. Από τον στ. 460 αρχίζει μια επεξήγηση. Και εκεί βέβαια το *καὶ* δεν είναι απαραίτητο.

461-66 *κ' ἔνα δεντρὸν ἐκράτηξεν νά 'ναι δικό του ἀπ' ὄλα·
σ' αὐτο νὰ μὴν ἀπλώσωμεν κ' ὑπᾶμε στὴν ἀπώλεια·
καὶ ἀφήκε μας παραγγελιά σ' αὐτο νὰ μὴν ὑπᾶμεν
ν' ἀπλώσωμεν ἀπάνω του καὶ ἐκ τὸν καρπὸν νὰ φᾶμεν.
Καὶ ἂν ἔν' καὶ ἀλησμονήσωμεν, ἂ φᾶμεν ἐκ τὸν σπόρον,
στὴν ἀπώλεια νὰ πέσωμεν εἰς μὸν αὐτὴν τὴν ὄρα.*

Το χωρίο είναι γεμάτο επαναλήψεις: στ. 462α-464α, 462β-466α, 464β-465β. Μια λύση θα ήταν να εξοβελίσουμε το δίστιχο 463-64. Το δίστιχο αυτό, όμως, που βρίσκει και υποστήριξη στο δίστιχο 471-72, επαναλαμβάνει τους στ. 445-46 (και με την ίδια σύνταξη), όπως οι στ. 467-68 παραπέμπουν στους στ.

447-48. Για μένα πιο ικανοποιητικό θα ήταν να διαβάζαμε με τη σειρά: στ. 461α, 463β, 464 κ.ε. Θα αποφεύγαμε τη ρίμα *δλα / άπώλεια* και το πρόωρο *άπώλεια*.

Τελικά όμως μου φαίνεται προτιμότερο να αφήσουμε το κείμενο έτσι όπως είναι και να δεχτούμε πως ο ποιητής άφησε αυτό το μέρος μισοτελειωμένο. Για παρόμοιες ατέλειες βλ. σχόλια στους στ. 425-28 και 474-78.

465. Γράψε *λησμονήσωμεν*. Βλ. σχόλια στον στ. 131.

Το *νά φάμεν* τοῦ χφ. είναι σωστό. Το *νά* χρησιμοποιείται και αλλού κανονικά στη δεύτερη δευτερεύουσα πρόταση, στη θέση του πρώτου συνδέσμου, πρβ. *Απόκοπος*, στ. 93 *καί άνε σημαίνουν οί εκκλησιές, νά ψάλλουν οί παπάδες*.

474-78 Και σ' αυτό το χωρίο πάλι είναι πολύ συχνές οι επαναλήψεις: στ. 474α-475α, 474β-475α, 478α.

477-78 *καί τὸ καλὸν καὶ τὸ κακὸν εἰς μὶδὸν νὰ τὸ γροικᾶτε
καὶ νὰ 'στεν πάντα ἀθάνατοι καὶ ὄλα νὰ τὰ νικᾶτε».*

Πρβ. Γέν. 3.5 ἔσεσθε ὡς Θεοὶ γινώσκοντες καλὸν καὶ πονηρόν.

482 Το χφ. γράφει *ἔφαγεν*.

483-84 *κ' ἐβάστα κ' εἰς τὴν χέρα της ἀπὸ τὸ δόλιον μῆλον
κ' ἐτάγισε καὶ τὸν 'Αδάμ ἐκ τοῦ καρποῦ τὸ μῆλον.*

Η επανάληψη της ίδιας λέξης στην ομοιοκαταληξία αποτελεί και σε άλλα χωρία πολύ πιθανή ένδειξη για παραφθορά του κειμένου. Το σχετικό χωρίο της *Γέν. (3.3)* παρουσιάζει και μια διαφορετική λέξη στην ομοιοκαταληξία: *ἀπὸ δὲ τοῦ καρποῦ τοῦ ξύλου ὃ ἐστὶν ἐν μέσῳ τοῦ παραδείσου...* Η λ. *μῆλον* στον στ. 484 πρέπει να είναι παραφθορά του *ξύλον* ή *ξύλου*. Πολύ κοντά στο κείμενο της *Παλαιάς Διαθήκης* θα έμενε η διόρθωση *ἐκ τοῦ καρποῦ τοῦ ξύλου*. Η ατελής ομοιοκαταληξία *μῆλον - ξύλου* δεν είναι το μεγαλύτερο εμπόδιο⁵⁶. Αλλιώς θα έπρεπε να διορθώσει κανείς και την αιτιατική του στ. 483 σε γενική: *ἀπὸ τοῦ δόλιου μῆλου*. Πιο εύκολο βέβαια είναι να κρατήσει κανείς στον στ. 484 την αιτιατική που δίνει το χειρόγραφο και να διαβάσει *ἐκ τοῦ καρποῦ τὸ ξύλον*.

489-90 *Καὶ σύντομα γροικήσασιν πὼς ἐγυμνοὶ ἐγυρίζαν
καὶ ντρέποντα ἐκρυβήθησαν ἐκ τοῦ δεντροῦ τὴν ρίζαν.*

'Όπως αποδεικνύεται από το σχετικό χωρίο της *Γέν. (3.8 καὶ ἐκρύβησαν ὃ τε 'Αδάμ καὶ ἡ γυνὴ αὐτοῦ ἀπὸ προσώπου κυρίου τοῦ θεοῦ ἐν μέσῳ τοῦ ξύλου τοῦ παραδείσου)* και τον στ. 498 (*Χώνεσαι, 'Αδάμ, εἰς τὸ δεντρόν*) ο Αδάμ και η Εύα κρύφτηκαν στο δέντρο, δηλαδή *εἰς τοῦ δεντροῦ τὴν ρίζαν*⁵⁷.

56. Πρβ. π.χ. στο 218-19 *ὀπού 'δες / ἐτοῦτος*, στ. 400-01 *φῶτα / σκότος*.

57. Τέτοια λάθη, το *ἐκ* αντί για *εἰς* και το αντίστροφο, λάθη που εξηγούνται παλαιογραφικ-

495-98 *Και δεύτερον ἐβόησεν κ' εἶπεν: «'Αδάμ, ποῦ εἶσαι;
 Ἀλάλησε τώρα πρὸς ἐμέν' καὶ ἀπόκρισιν μοῦ δῶσε».
 Καὶ τρίτον πάλι ἐλάλησε κ' εἶπε: «'Αδάμ, ποῦ εἶσαι;
 Χώνεσαι, 'Αδάμ, εἰς τὸ δέντρον; ἤξευρε ὁ Θεὸς θωρεῖ σε».*

Οἱ στ. 495 και 497 εἶναι σχεδὸν ὅμοιοι, ἀλλὰ τα δεύτερα ημιστίχια εἶναι ολόδια⁵⁸. Καὶ ἐνῶ ἡ ρίμα των στ. 497-98 εἶναι τέλεια (ποῦ εἶσαι / θωρεῖ σε), στοὺς στ. 495-96 ομοιοκαταληκτοῦν ποῦ εἶσαι και δῶσε. Φωνολογικά δεν ὑπάρχει ὁμως καμιὰ ἀντίρρηση στον τύπο πῶσαι (πρβ. Φαλιέρος, *Ιστ.*, στ. 237: ἀκόμη πῶναι αὐγή;). Αὐτὴ ἡ διόρθωση μπορεῖ νὰ γίνεῖ δεκτὴ, μόνον ἀν προσθέσουμε μιὰ συλλαβή: 'Αδάμ, και πῶσαι; ΓΙΑ τὴ χρῆση του και ὕστερα ἀπὸ κλητικὴ, βλ. Φαλιέρος, *Ιστ.*, σ. 76, § 6.1.3.

499-500 *Και πάραυτα ἀπεκρίθηκε: «Κύριε, τῆς φωνῆς σου
 ἤκουσα κ' ἐφοβήθηκα μέσα τῆς παραδείσου».*

ΓΙΑ τα ἀρχαῖζοντα στοιχεῖα στο δίστιχο αὐτὸ πρβ. *Γέν.* 3.8 ἤκουσαν τῆς φωνῆς Κυρίου (+ 3.10: τῆς φωνῆς σου ἤκουσα περπατοῦντος ἐν τῷ παραδείσῳ και ἐφοβήθην).

501 *Και εἶπ' αὐτός: «Παρέβηκες, 'Αδάμ, τὸν ὀρισμὸν μου».*

Ὑστερα ἀπὸ τον στ. λείπει ἕνας στίχος που θα μποροῦσε νὰ ἔχει τὴν ἐξῆς μορφή: 1. (με βάση τον στ. 505) *κι ἐβγήκες (ἀπὸ) ἐκ τὸ λόγῳ μου και ἀπὸ τὸ ...ὀ μου.* 2. (πρβ. στ. 464) *και ἀπλωσες εἰς τὸ δέντρον κι ἔφας ἐκ τὸν καρπὸν μου.* Προτιμότερο μου φαίνεται τὸ δεύτερο, ἐπειδὴ εἶναι πιο συγκεκριμένο και πιο σύμφωνο με τὸ κείμενο τῆς *Γέν.* 3.11 (*μὴ ἀπὸ τοῦ ξύλου ... ἔφαγες;*). Καὶ ἡ ἀπάντηση τοῦ Ἀδάμ σ' αὐτὸ ἀναφέρεται.

508 *'Η Εὔα τ' ἀπεκρίθηκεν: «'Οφης ἐπάτησέ με,*

Ὅπως σωστά παρατήρησε ὁ Κριαράς, σ. 29, τὸ ἐπάτησε εἶναι ἀόριστος τοῦ ἀπατῶ και ὄχι τοῦ πατῶ, βλ. και *Γέν.* 3.13 ὁ ὄφις ἠπάτησέ με. ΓΙΑ τὴν αὐξηση τοῦ ἀπατῶ πρβ. στ. 491 ἐπλώσασιν και στ. 274 ἐκλούθουν. Καὶ γΙΑ τον τύπο ἠπάτησε ὁ Πικατόρος ἔχει τα παράλληλά του: ἤκουσε (στ. 38, 244, 394, 500), ἤνοιγε (στ. 281) και ἤρχισεν (στ. 209). Πιο σύμφωνος με τον χαρακτήρα αὐτοῦ τοῦ χωρίου μού φαίνεται ὁ τύπος ἠπάτησε⁵⁹.

Τὸ χωρίο τῆς *Γέν.* συνηγορεῖ μάλλον και γΙΑ τὴν προσθήκη τοῦ οριστικοῦ ἀρθροῦ πρὶν ἀπὸ τὸ ὄφης.

κά, βρίσκονται και ἄλλα στη *Ρίμα θρηνητική* (στ. 362), ἀλλὰ και σε ἔργα που παραδίδονται στο ἴδιο χειρόγραφο (*Πουλολόγος*, στ. 148, 435, *'Απόκοπος*, στ. 479).

58. Προτείνω νὰ διαβάσουμε και στον στ. 497 *εἶπεν* (με τελικὸ ν). Σε ὅλες τις περιπτώσεις, ὅπου ὁ τύπος τοῦ τρίτου προσώπου ἐνικού ἀκολουθεῖται ἀπὸ φωνήεν, παίρνει τὸ τελικὸ ν, βλ. στ. 431, 433, 495, 513, 538 και 553.

59. Πρβ. τὰ ἄλλα ἀρχαῖζοντα γλωσσικά στοιχεῖα στο χωρίο αὐτὸ: π.χ. στ. 499-500, 510-511, 514 κ.ά.

510 *Ἐπεν μου, ἃ φάγω ἐκ τὸν καρπὸν ὀπού 'πεν ἡ ἐντολή σου, θέλω 'σται πάντα ἀθάνατη καὶ ὁμοίως τῆς τιμῆς σου».*

Μάλλον και εδώ, όπως στους στ. 479-80 (*Καὶ ἀκούει ἡ Εὔα ἡ δολερῆ τὸ πλάνος τῆς βουλῆς του καὶ ὠρέχθη νὰ γενῆ θεὸς καὶ ὁμοιος τοῦ 'Υψίστου*), πρέπει να γράψουμε *ὁμοιος* και ὄχι *ὁμοίως*.

514. Προτιμότερη μου φαίνεται η γραφή τὰ 'ρπετὰ από το τ' ἄρπετὰ του Κριαρά. Ο τύπος *ἄρπετό* απαντᾶ βέβαια στην Κρήτη, ἀλλὰ σ' αὐτὰ τα βιβλικὰ συμφραζόμενα πιστεύω πως πρέπει να είμαστε κάπως επιφυλακτικοί με το να εισαγάγουμε ιδιωματικές λέξεις.

516-17 *Στὸ στήθος σου νὰ πορπατῆς, νὰ τρίβης τὴν κοιλιάν σου καὶ ἀπὸ τὴν πτέρναν καὶ ἄνωθεν τὸν ἄνθρωπον μὴ ἐβλέπης.*

Η ἔλλειψη ομοιοκαταληξίας αποτελεί ἐδῶ σίγουρη ἔνδειξη για παραφθορὰ του κειμένου (βλ. Κριαράς 1940, σ. 59, στ. 256, 313, σ. 61, στ. 449, 512-13, 517, 536 και σ. 62, στ. 545-46 και Μανούσακας 1947, σ. 208). Θα μπορούσαμε κάπως να αποκαταστήσουμε την ομοιοκαταληξία, γράφοντας στον στ. 516β ἀντὶ για το νὰ *τρίβης τὴν κοιλιάν σου, καὶ στήν κοιλιὰ νὰ ἔρπης*. Πρβ. *Γέν. 3.14 ἐπὶ τῷ στήθει σου καὶ τῇ κοιλιᾷ πορεύση*, ὅπου και ἐκεῖ υπάρχει διπλὸς τοπικὸς προσδιορισμὸς⁶⁰. Η ρίμα *ἔρπης / βλέπης* δεν είναι χωρὶς προηγούμενο στον Πικατόρο⁶¹.

Τον τύπο *πτέρνα* τον δανείστηκε ἀπὸ τη *Γέν. 3.15 καὶ σὺ τηρήσεις αὐτοῦ πτέρναν*.

519 *καὶ ἡ φτέρνα, λέγω, γυναικὸς νὰ τρίψη καύκαλό σου.*

Ο Πικατόρος σ' αὐτὸ το στίχο ἀκολουθεῖ το λατινικὸ, καθολικὸ κείμενο της *Γέν. 3.15 (et ipsa conteret caput tuum)*. Σύμφωνα με τα σχόλια της *Bible de Jérusalem*⁶², σ. 11, υποσημ. e, η μαριολογικὴ ἐρμηνεὶα της λατινικῆς μετάφρασης ἔχει καθιερωθεῖ στην Καθολικὴ Ἐκκλησία. Το ἐλληνικὸ κείμενο των Ο' δίνει αὐτὸς σου τηρήσει κεφαλὴν, καὶ σὺ τηρήσεις αὐτοῦ πτέρναν. Ἐπομένως, ο Πικατόρος ἢ ο διασκευαστής, που είναι υπεύθυνος για τον μονόλογο του Χάρου, ἀκολουθεῖ ἓνα λατινικὸ κείμενο της *Παλαιᾶς Διαθήκης* ἢ ἓνα ἐλληνικὸ κείμενο, μεταφρασμένο ἀπὸ τα λατινικά⁶³, και θα είναι κατὰ πάσα πιθανότητα καθολικὸς.

Γράψε *φτέρνα* (βλ. σχόλια στο στ. 228) ἢ *πτέρνα*, βλ. στ. 517.

60. Πρβ. και Χούμος, *Κοσμογέννησις*, στ. 93 νὰ *σύρνεται, νὰ περπατῆ στὸ στήθος, στήν κοιλιὰ του*.

61. Πρβ. 37-38 *ἐκεῖθες / ἤλθες*, 172-73 νὰ *'λθω / μάθω*, 226-27 *ἐμαράνθη / ἐπαρπαρήθη* κ.ά.

62. *La sainte bible, traduite en français sous la direction de l'École biblique de Jérusalem*, Paris 1956.

63. Ο Χούμος, *Κοσμογέννησις*, στ. 91 κ.ε., δεν ἔχει αὐτὸ το στοιχείο.

520 *ἔστρεψεν*: για την ενεργητική φωνή αντί για *στρέφομαι* βλ. σχόλια στο στ. 59.

523 *καὶ με τοὺς πόνοὺς τὰ γεννάς νὰ θέτουνται στὰ βάθη*.

Αμφιβάλλω αν το οριστικό άρθρο στο *με τοὺς πόνοὺς* είναι απαραίτητο. Το παράλληλο χωρίο της *Γέν. 3.16* δίνει, χωρίς άρθρο, *ἐν λύπαις τέξῃ τέκνα* (πρβ. και Χούμνος, *Κοσμογέννησις*, στ. 97, *με δόδνη*). Επομένως, γραφή *μετὰ πόνοὺς* (χωρίς άρθρο) δεν αποκλείεται. Το *μετὰ* είναι σπάνιο, βέβαια, στον Πικατόρο. Απαντά πάντως στους στ. 15 και 248 σε στερεότυπες εκφράσεις (*μετὰ σπουδῆς*, *μετὰ χαρᾶς*) και στον στ. 170 με τον εμφατικό τύπο της προσωπικής αντωνυμίας (*μετὰ μένα*).

524-25 *Κ' εἰς τὸν Ἀδὰμ ἐστράφηκεν κ' εἶπεν*: «*Στὰ σπέρματά σου θέλω νὰ τρῶς τὸν ἄρτον σου μετὰ τὸν ἰδρωτὰ σου*».

Η λέξη *σπέρματα* στον στ. 524 δεν δίνει νόημα. Ο γραφέας πρέπει να παρασύρθηκε από το παρακάτω χωρίο της *Παλαιάς Διαθήκης, Γεν. 3.15* και *ἔχθραν θήσω ἀνὰ μέσον σου καὶ ἀνὰ μέσον τῆς γυναικὸς καὶ ἀνὰ μέσον τοῦ σπέρματός σου καὶ ἀνὰ μέσον τοῦ σπέρματος αὐτῆς*. Ὁμως ο ποιητής στους στίχους αυτούς δεν παραφράζει αυτό το χωρίο, αλλά το επόμενο, *Γέν. 3.17* *ἐπικατάρατος ἡ γῆ ἐν τοῖς ἔργοις σου· ἐν λύπαις φαγῆ αὐτὴν πάσας τὰς ἡμέρας τῆς ζωῆς σου καὶ 3.19 ἐν ἰδρωτί τοῦ προσώπου σου φαγῆ τὸν ἄρτον σου*. Αυτό που χρειάζεται, επομένως, είναι μια λέξη σαν το «ἔργο». Ο κρητικός ιδιωματικός τύπος *ἔργατα* ταιριάζει νοηματικά και μοιάζει και ηχητικά: προτείνω να διαβάσουμε *στὰ ἔργατά σου*.

526 *Καὶ ἀγκάθι νὰ 'ν' τὸ σπέρμα σου, τριβόλοι ἢ ὁδός σου, κόπος καὶ πόνος πάντοτε στές πλάτε<ς> τῶν ποδιῶ σου*».

Και στον στ. 526 το *σπέρμα* είναι μάλλον αδύνατο. Η παραλληλία των δύο ημιστιχίων και μάλλον και του στ. 527 συνηγορεῖ για μια λέξη με τη σημασία του «δρόμος»⁶⁴. Ο γραφέας και σ' αυτό τον στίχο πρέπει να σκεφτόταν το παραπάνω χωρίο της *Γέν. 3.15*. Ο μελλοντικός εκδότης θα πρέπει να υιοθετήσει στο κείμενό του είτε *ὁ δρόμος σου* είτε μια γραφή που ηχητικά ή οπτικά να μοιάζει πιο πολύ με τη λέξη *σπέρμα* (*στρέμμα*, *στέμα* ή *στράτα*;). Βλ. και παρακάτω, σχόλια στον στ. 527.

Προτιμῶ τον ενικό *τριβόλι* του Wagner (παράλληλα με τον ενικό *ἀγκάθι* στο πρώτο ημιστίχιο) από τον συνδυασμό του πληθυντικού *τριβόλοι* του Κριαρά με τον ενικό *ἀγκάθι*. Το χωρίο της *Γέν. 3.18* έχει διπλό πληθυντικό *ἀκάνθας καὶ τριβόλους ἀνατελεῖ σοι*.

64. Πρβ. και Χούμνος, *Κοσμογέννησις*, στ. 103-04:

'Ακάνθες νὰ 'ναι ἡ στράτα σου, τριβόλια ἢ ὁδός σου, κριτήρια καὶ ἀναστεναγμοὶ ὀπίσω σου καὶ ὀμπρός σου.

527 *ταῖς πλάται χφ.* Οι εκδότες, ξεκινώντας από την αιτιατική *ταῖς* διορθώνουν και διαβάζουν *(σ)τὲς πλάτες*. Η παραλληλία του στίχου αυτού με τον προηγούμενο συνηγορεί έντονα για μια ονομαστική (*αἱ πλάται ἢ οἱ πλάτες*). Όμως η λέξη *πλάτη* με τη σημασία «πατούσα» μου είναι άγνωστη. Αν δεν μαρτυρείται ο τύπος *πάτες* με την έννοια αυτή, δεν θα δίσταζα, παράλληλα με τις λέξεις για τον «δρόμο» στον στ. 526, να προτείνω να διαβάσουμε *εδῶ ἢ στράτα* ἢ στον πληθυντικό *οἱ στράτες τῶν ποδιῶν σου*.

529 *κ' ἐντύθη τους κατάσαρκα μ' ἕναν λειινὸν τομάριν.*

Πρβ. Γέν. 3.21 *Καὶ ἐποίησε Κύριος ὁ Θεὸς τῷ Ἀδὰμ καὶ τῇ γυναικὶ αὐτοῦ χιτῶνας δερματίνους καὶ ἐνέδυσεν αὐτούς.*

533 *Πάλιν νὰ στρέψετε στὴν γῆν καὶ νὰ γενῆτε χῶμα.*

Πρβ. Γέν. 3.19 *ἕως τοῦ ἀποστρέψει εἰς τὴν γῆν, ἐξ ἧς ἐλήφθης, ὅτι γῆ εἶ καὶ εἰς γῆν ἀπελεύση.*

537 *παρεδείσου χφ.* Ο Wagner και ο Κριαράς διόρθωσαν *σιωπηλά*.

545 *Κ' ἐγόγγυσεν τὴν τύχην του κ' εἶπεν τὴν μαύρη χήρα,
νὰ στερευθῆ ἀπὸ τ' ἀγαθὰ, νὰ γένη κακομοῖρα.*

Η γραφή *χήρα* είναι διόρθωση του Κριαρά. Το χειρόγραφο δίνει *χώρα*. Αλλά το δίστιχο του Διακρούση, που παραθέτει ο Κριαράς προς υποστήριξη της διόρθωσής του (*Καὶ πρὸς τὴν χώραν γόγγυζαν κ' ἐλέγαν: «κακομοῖρα / νὰ χάσης τόσες εὐμορφίες, νὰ γένης τώρα χήρα*) δεν με πείθει. Εκεί, το Ρέθυμνο, η πόλη, έγινε *χήρα* επειδή έχασε τόσες ομορφιές. Εδώ, ο Αδάμ, αφού ο Θεός τον έδιωξε από τον Παράδεισο, ονομάζει την τύχη του *μαύρη χήρα*. Μήπως υπάρχει και στον στ. 545 παραλληλία του πρώτου και του δεύτερου ημιστίχου και πρέπει να διαβάσουμε στο δεύτερο ημιστίχιο *κ' εἶπεν τὴν μαύρη μοῖρα*;

551 *ἴσχιος*. Για τις ορθογραφικές συνήθειες ορισμένων αντιγραφῶν αυτής της εποχής βλ. παραπάνω, σχόλια στον στ. 228.

Πρέπει μάλλον να διαβάσουμε *θέσω*, που είναι άλλωστε και η γραφή του χφ. Ίσως μάλιστα, αν δεν διορθώσουμε το *ἔθηκα*, στον στ. 2, σε *ἤθεκα* (βλ. παραπάνω), θα μπορούσαμε να διορθώσουμε και σε *θήσω*.

556 *Καὶ γιὰ νὰ μάθης τ' ἀγαθὰ, τὴν ἔπαρσην τοῦ τόπου*

Μήπως πρέπει και εδώ, παράλληλα με τον στ. 220 και το ημιστίχιο 556α, να γράψουμε τον τύπο του πληθυντικού *τὲς ἔπαρσεις*;

559 *διὰ τ' ἀγαθὰ καὶ δροσερὰ ταχὺ νὰ σοῦ λαλήσω.*

Η λέξη *ταχύ*, ακόμη και αν υποθέσουμε πως λειτουργεί ως επίρρημα, δεν δίνει νόημα, ούτε με τη σημασία «γλήγορα» ούτε με τη σημασία «αύριο». Αποκλείεται ο ποιητής να τη χρησιμοποιεί εδώ αντί για το «τάχα», γιατί αυτή η

λέξη απαντά συχνότατα στο υπόλοιπο κείμενο. Πιστεύω πως το *ταχύ* αποτελεί παραφθορά του *τά 'χει*. Για τον ενεστώτα βλ. την περιγραφή που ακολουθεί: *έχει λιβάδια...*

561. Το *χφ.* έχει εδώ *άλεφάντινες* και όχι *έλεφάντινες*, που κατά λάθος έμεινε στο κείμενο, βλ. Κριαράς, Γλωσσάριον, σ. 63, όπου αναγράφεται ο σωστός τύπος. Ο τύπος απαντά και στον *Στάθη κ.α.*, βλ. Κριαράς, *Λεξ.*, λ. *έλεφάντινος*.

Πανεπιστήμιο του Άμστερνταμ

A. F. van GEMERT